

HÄZIRKI ZAMAN JEMGYÝETÇILIK SYÝASY ULGAMY

Aşgabat - 2010

© **Ogulmaral Atajanowa. Häzirki zaman jemgyýetçilik syýasy ulgamy.** Ýokary okuw mekdepleriniň syýasaty öwreniş hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy.

Taryh ylymlarynyň kandidaty **J. Annaorazowyň** ylmy redaksiýasy bilen

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

© **Ogulmaral Atajanowa.**
©**Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.**

Giriş

“Syýasy ulgam” adalgasy syýasat ylmyna 20-nji asyryň 50-60-njy ýyllarynda girizilýär. Şol wagta çenli syýasy gatnaşyklar häsiýetlendiriljek bolanda “dolandyryşyň görnüşi”, “dolandyryşyň ulgamy” diýen düşüňjeler peýdalanylypdyr. Ýöne şol düşüňjeler bilen işlän alymlar adatça döwlet organlaryna syýasy gatnaşyklaryň esasy subýekti hökmünde seredip, syýasaty diňe şolara degişli edipdirler. Belli bir döwre çenli syýasy ulgamyň şeýle düşündirilişi hemmeleri kanagatlandyryardy, sebäbi ol belli bir derejede hakykatdy. Ýöne raýat jemgyýetiniň ösmegi, öz hukuklary, azatlyklary bolan özbaşdak şahsyýetleriň döremeklik prosesi raýatyň diňe boýun egmän, eýsem syýasata täsir edip, syýasy guramalar döredip bilýändigini görkezdi. Şeýlelikde döwlet häkimiýetiň ýeke täk eýesi bolmaklygyny bes etdi, häkimiýet gatnaşyklary bolsa has çylşyrymly häsiýete eýe boldy. Sebäbi oňa döwlete degişli bolmadyk guramalar hem gatnaşyp başladylar. Bu zatlar syýasatyň öňki bar bolan düşüňjelerine täzedan garalmagyny talap etdi.

Syýasatyň orny demokratik jemgyýetde has hem artýar. Sebäbi, demokratik döwletiň baş maksady her bir raýatyň aladasyyny etmekden, jemgyýetiň strukturasyny düzýän ähli sosiýal toparlaryň elmydama bir-birine laýyk gelip durmaýan bähbitlerini sazlaşdyrmakdan ybarat. Elbetde, bu maksady iş ýüzünde şowly amala aşyrmaklyk üçin döwlet häkimiýetinde işleýänleriň-de, syýasy-jemgyýetçilik toparlara ýolbaşçylyk edýänleriň-de, ýönekeý raýatlaryň-da syýasy taýdan sowatly bolmaklygy, ýagny olaryň syýasy aňynyň we medeniýetiniň derjesiniň ýokary bolmaklygy zerur. Syýasy sowatlylygy pes bolan ýagdaýynda döwleti dolandyranlaryň alyp barýan işleriniň hiliniň pese gaçmaklygy, ilatyň dürli gatlaklarynyň döwletiň alyp barýan syýasatyna düşünmezligi dogry

düşünmezligi mümkin. Eger-de, halkyň döwlete bolan ynamy aşak gaçyp başlasa, döwlet bilen raýatlaryň arasynda düşünişmezlik emele gelýär.

Türkmenistanda syýasatşynaslyk ylmy dine garaşsyzlyk döwründe ýörjen-ýörjen bolup başlady. Bu ugurda Garaşsyz Türkmenistanda ilkinji edilen aýgytly ädimleriň biri hökmünde Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň taryh fakultetiniň düzüminde “syýasatşynaslyk” hünäriniň açylyp, ýöriteleşdirilen bilimli hünärmenleriň taýýarlanylýp başlanýlmagyny mysal getirmek mümkin.

Nebsimiz agyrsa-da, belli bir döwür aralygynda, käbir sebäplere görä, “syýasatşynaslyk” hünäri boýunça taýýarlanylýan talyplar üçin işlenilip düzülen we ulanylýp gelnen okuw meýilnamalarynda we maksatnamalarynda syýasat baradaky ylymlaryň häzirki zaman ösüş aýratynlyklary doly derejede göz önüne tutulmady.

Bu gollanmada şol kemçilikler belli bir derejede nazara alyndy. Biz başardygymyzça, gollanmada syýasaty öwreniş ylmynyň predmeti, onuň ähmiýeti, öwrenýän meseleleri, düzümleri, ylym hökmünde ösüş taryhy barada gysgaçarak häsiýetde durup geçmeklige çalyşdyk. Gollanma taýýarlanylanda syýasaty öwreniş ylymlarynyň häzirkizaman ösüşiniň aýratynlyklaryna üns bermeklige synanyşyk edildi.

Jemgyýetiň syýasy ulgamy.

Jemgyýetiň syýasy ulgamy: düşünjesi we onuň wezipesi.

Adamzat jemgyýeti dürli faktorlaryň täsir etmegi bilen mydama üýtgäp durýar. Jemgyýetiň kämilleşdigiçe adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar çylşyrymlaşyp, jemgyýetiň islegleri artyp, ol islegleri kanagatlandyrmak üçin edilýän işler hem köpeliýär. Mundan başga-da häzirkizaman döwletleriniň durnukly ýaşamagy üçin tebigy, energetiki, halkara şertler hem üýtgeýär. Şonuň üçin jemgyýetiň mydama üýtgäp duran içki we daşky gursawa nähili öwrenişýändigine düşünmeklik üçin jemgyýetiň ýaşayşa ukybyny we durnuklylygyny üpjün edýän uýgunlaşma mehanizmini ýüze çykarmaly.

Jemgyýetiň üýtgeýän şertlere uýgunlaşmak we indiwiidiň artýan isleglerini duýup bilmek ukybyny köp derejede syýasy ulgam amala aşyrýar. Syýasy institutlaryň we guramalaryň, şeýle hem adamlar tarapyndan syýasy wezipeleriň ýerine ýetirilmegi bilen, syýasy ulgam jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlaryna maksadalaýyk syýasy täsirini ýetirýär. Syýasy ulgamyň mehanizmleriniň sosiýal gatnaşyklaryna yzygiderli täsiri syýasy ulgamyň häkimiýetiň jemgyýetdäki resurslary we gymmatlyklary paýlamak, ilaty özüňi alyp barmaklygyň belli bir ülnülerine we düzgünlerine boýun etmek ukybyna esaslanýar. Syýasy ulgam jemgyýetdäki syýasy gatnaşyklaryň hemme görnüşlerini özüne birikdirýär. “Syýasy ulgam ” düşünjesi döwletiň we jemgyýetiň, döwlete degişli bolmadyk dürli subýektleriň özara gatnaşygyny häsiýetlendirmek üçin ulanylýar.

“Syýasy ulgam” adalgasy syýasat ylmyna XX asyryň 50-60-njy ýyllarynda girizilýär. Şol wagta çenli syýasy gatnaşyklar häsiýetlendiriljek bolanda “dolandyryşyň görnüşi”, “dolandyryşyň ulgamy” diýen düşüňjeler ulanylypdyr. Ýöne şol düşüňjeler bilen işläň alymlar adatça döwlet organlaryna syýasy gatnaşyklaryň esasy subýekti hökmünde garap, syýasaty

diňe şolara degişli edipdirler. Belli bir döwre çenli syýasy ulgamyň şeýle düşündirilişi hemmeleri kanagatlandyryardy, sebäbi ol belli bir derejede hakykatdy. Ýöne raýat jemgyýetiniň ösmegi, öz hukuklary, azatlyklary bolan özbaşdak şahsyýetleriň döremek prosesi raýatyň diňe boýun egmän, eýsem syýasata täsir edip, syýasy guramalar döredip bilýändigini görkezdi. Şeýlelikde döwlet häkimiýetiň ýeke täk eýesi bolmaklygyny bes etdi, häkimiýet gatnaşyklary bolsa has çylşyrymly häsiýete eýe boldy. Sebäbi indi oňa döwlete degişli bolmadyk guramalar hem gatnaşyp başladylar. Bular hem öňki bar bolan syýasatyň düşüňjelerine täzeden garalmagyny talap etdi. Syýasat ylmyna ulgamlaýyn çemeleşmekliginiň girizilmeginiň ýene-de bir sebäbi, daşky gurşawyň bozulan ýagdaýynda jemgyýetde durnuklylygy we çydamlylygy üpjün edip biljek uniwersal kanunalaýyklyklaryň we mehanizmleriň gözlenmegidir.

“Ulgam “ düşüňjesini jemgyýeti öwreniş ylmyna girizen Tomas Parsonsdyr. Ol jemgyýeti özara gatnaşykda we biri-birine bagly bolan dört sany ulgamçanyň (podsystemalar) birligi hökmünde düşündirýär. Olar ykdysady, syýasy, sosiýal we ruhy ulgamçalardyr. Bu ulgamçalaryň hersi belli bir wezipäni ýerine ýetirýär hem-de ählisi birleşip jemgyýetçilik durmuşynyň işini üpjün edýärler. Syýasat ylmynda ulgamlaýyn çemeleşmekligiň düýbini tutan alym Dewid Iston hasaplanýlar. D.Istonyň kesgitlemesine görä syýasat gymmatlyklaryň erkin paýlanylmagydyr. Ol wezipe syýasy ulgam arkaly amala aşyrylýar, şonuň üçin oňa resurslary we gymmatlyklary paýlamaklykdaky özara gatnaşyklaryň jemi hökmünde garap bolar.

Syýasy ulgamyň gurlyşy.

Jemgyýetiň syýasy ulgamy biri-biine bagly bolan ulgamçalardan düzülýär. Ol ulgamçalaryň sany dürli alymlaryň işlerinde dürli-dürli berilýär. Ýöne şeýle-de bolsa her elementiň ýerine ýetirýän wezipesi boýunça seredeniňde institusiona,

normatiw, kommunikatiw, medeni, funksional ulgamçalary tapawutlandyrmak bolýar.

Institusional ulgamça- muňa döwlet, syýasy partiýalar, sosiýalykdysady we jemgyýetçilik guramalar hem-de olaryň arasyndaky gatnaşyklar degişlidir. Bularyemmesi birleşip jemgyýetiň syýasy guramasyny emele getirýärler. Bu ulgamçada merkezi orun döwlete degişlidir. Döwlet öz elinde resurslaryň we gymmatlyklaryň köpüsini jemlemek bilen jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplaryna özüniň täsirini ýetirýär.

Normatiw ulgamça- bu hukuk, syýasy, ahlak düzgünlerinden we gymmatlyklaryndan, döp-dessurlardan durýar. Şolaryň kömegi bilen syýasy ulgam institutlaryň işine, raýatlaryň özüni alyp barşyna täsir edýär.

Funksional ulgamça-syýasy işiň usulyny, häkimiýeti amala aşyrmagyň usullaryny özüne birikdirýär. Ol syýasy düzgüniň esasyny düzýär.

Kommunikatiw ulgamça-ulgamyň içindäki syýasy gatnaşyklaryň hem formalaryny özüne birikdirýär. Mysal üçin: döwletiň institutlarynyň we syýasy partiýalaryň arasyndaky gatnaşyklary şeýle hem birnäçe syýasy ulgamlaryň arasyndaky gatnaşyklary görkezmek bolýar.

Syýasy ulgamlar we syýasy düzgünler hakyndky meseleler syýasat ylmynda gowy, birsyhly öwrenilen meselelere degişlidir. Bu mesele A.I. Demanyň we A.A. Fedoseýewiň 1995-nji ýylda çap edilen “Syýasaty öwrenişniň esaslary” atly okuw kitabynda şeýle hem W.P. Pugaçýowyň “Syýasy ylmyň esaslary” diýen okuw kitabynda we beýleki birnäçe awtorlaryň işlerinde örän giňden açylyp beýan edilipdir.

Syýasy ulgam hakyndaky taglymat 1950-nji ýylyň ortalarynda döreýär, şol döwürde syýasat hem adamlaryň we döwletleriň durmuşynda has uly rol oýnap başlaýar, şeýlelikde syýasy ulgam düşünjesiniň döremegine-de kesgitli ylmy şertler döreýär.

Syýasy ulgamlar hakyndaky taglymatyň kemala gelmeginde ulgamlaýyn usul örän uly rol oýnaýar, ýagny ulgamlaýyn usul diýlende, islendik ulgamyň alamatlarynyň jemlenmesini aňladýar. Ol alamatlar özara berk baglanşyklydyrlar, olaryň biriniň üýtgemegi бүтін бүтewiligi üýtgedýär. Syýasy ulgamyň örän köp dürli kesgitlemesi bar, sebäbi häkimiýete we syýasata kesgitleme bermekde örän köp dürli çemeleşmeler bar. Syýasy ulgamyň jemgyýetde fiziki mejbur etmekligiň kanunlaşdyrylmagy hökmünde kabul edilmegi ol kesgitlemeleriň hemmesine degişlidir.

Syýasy ulgam özüniň mazmuny boýunça syýasy gymmatlyklaryň we institutlaryň jemidir, şeýle hem ol häkimiýeti köpçülikleýin peýdalanmagy we jemgyýetde raýatlaryň gatnaşygyny ýola goýýar. Syýasy ulgamlary tapawutlandyrmakda iň esasy bölüm döwletdir. Syýasy ulgamyň hemme beýleki düzüm bölekleri (partiýalar, jemgyýetçilik guramalar we ş.m.) jemgyýetiň syýasy ulgamynyň ösüşiniň belli bir döwründe döräp, özüne degişli wezipeleri ýerine ýetirip, ýitip gidip bilýär.

Syýasy ulgamyň görnüşleri.

Syýasy ulgamlary toparlara bölmekligiň birnäçe görnüşleri bar. Olaryň iň giňden ýaýrany syýasy ulgamy onuň görnüşini boýunça bölmekdir, ýagny – gul eýeçilik, feodal, kapitalistik, sosialistik ulgamlar. Syýasy ulgamyň häsiýeti boýunça totalitar, awtoritar we demokratik syýasy ulgamlary tapawutlandyrýarlar.

Totalitar ulgam syýasy ulgamyň belli bir tipi hökmünde, syýasy we jemgyýetçilik gurluşynyň ýörite formasy hökmünde esasan XX asyrdaky peýda boldy. Emma ol ideýa hökmünde baryp gadym eýamlarda-da dowam edipdir.

Biziň döwrümüzde bu adalga 1925-nji ýylda italýan faşizminiň ýolbaşçysy B. Mussolini öz hereketini (faşizm) häsiýetlendirmek üçin ilkinji gezek ulanypdyr.

Totalitarizm – munuň özi zorluk serişdelerini birsyhly ulanmak arkaly ilatyň üstünden ähliumumy gözegçiligi amala aşyran syýasy düzgündir. Emma Totalitarizm adalgasynyň manysy “syýasy düzgün ” adalgasyndan has giňdir. Çünki bu adalga diňe bir syýasy häkimiýetiň emele gelmegine ýardam edýän alamatlary öz içine almak bilen çäklenmän eýsem tutuşlaýyn jemgyýetiň tipini-de häsiýetlendirýär.

Şeýlelikde, totalitarizmiň esasy häsiýetli sypaty jemgyýetiň we şahsyýetiň üstünden häkimiýetiň ähliumumy gözegçiligi amala aşyranlygyndan, bütin jemgyýetçilik ulgamyň köpçülikleýin maksatlara we resmi aňyýete tabyn edilýänliginden ybaratdyr. Totalitarizm-munuň özi diňe bir syýasy düzgün bolmak bilen çäklenmän, eýsem syýasy we jemgyýetçilik ulgamynyň belli bir tipi hem bolup durýar.

Totalitar gurluşyň emele gelmeginiň logiki sebäbi şuna syrygýar. Köpçülikleýin makstlary amala aşyrmak üçin sosiýal we ykdysady meýilleşdirilmegiň zerurlygy üýze çykýar. Bu bolsa, öz nobatynda şol meýilnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmäge ukyply , güýçli, absolýut häkimiýetiň döredilmegini, köpçülikleýin goldaw edilmegini talap edýär.

Totalitar döwletde şahsyýet azatlygyna ýol berilmeýär, çünki şeýle azatlygyň bolmagy düzgüniň dowam etmegine howp salýar. Şuna göräde, umumy maksada, ahyrky maksada ýetmegiň hatyrasy üçin islenen serişdeleri (zorlugy-da) ulanmaga ýol berilýär.

Mundan başga-da totalitarizm diňe öz taglymatyny absolýut hakykat hasap edýär, beýleki ideýalary we garaýyşlary bolsa azaşmalar ýa-da bilgeşleýin öňe sürülýän ylma ýat bolan galplaşdyrmalar hasap edýär. Jemgyýetiň industrial ösüş döwri totalitarizmiň emele gelmeginiň esasy we umumy şertidir. Onuň emele gelmeginiň ene bir subýektiw şerti şahsyýetiň kapitalizm döwründe psihiki taýdan kanagatsyzlyga sezewar bolýanlygydyr. Sosiýal –ykdyşady krizisler mahalynda ilatyň horlanýan, gedaýçylyk derejesine ýetirilen gatlaklarynyň

totalitarizme ýygyn etmesi juda güýçlenýär. Totalitarizmiň döremegi üçin zerur şertler emele gelýär. Totalitar ulgamda ýolbaşçylygyň administratiw-buýryk beriş usuly höküm sürýär.

Awtoritar syýsaw ulgamlar- totalitarizmiň alternatiw tipleriniň biridir. Ol özüniň häsiýetli sypatlary boýunça totalitarizm bilen demokratiýanyň aralygynda durýar. Onuň totalitarizm bilen umumylygy häkimiýetiň kanuny çäklendirilmedik bolmagydyr. Onuň demokratiýa bilen umumylygy jemgyýetçilik durmuşynyň döwlet tarapyndan gözegçilik astyna alynmaýan özbaşdak gurşawlarynyň bar bolmagydyr.

Awtoritarizmiň esasy sypatlary: häkimiýet bir adamyň ýa-da bir topar adamyň elinde jemlenen, halk köpçüligi bolsa häkimiýetden mahrum edilen; häkimiýetiň hukuklary çäklendirilmeýär, ol taýatlaryň gözegçiliginden halasdyr, kanunlar häkimiýet tarapyndan islendik mazmunda çykarylýp bilinýär; häkimiýetiň arka daýanjy güýç ulanmakdyr; häkimiýetiň we syýasatyň monopoliýalaşdyrylmagy; garaşsyz kanuny syýasy hereketlere ýol bermezligi; jemgyýetiň ýokary gatlaklaryny demokratik esasynda däl-de, halkdan biygytyýar bellemek.

Demokratiýa düşünjesi (demos- halk we kratos-häkimiýet diýen manylary berýän gadymy grek sözlerinden) syýasaty öwreniş ylmynyň iň ýörgünki adalgalarynyň biridir. Demokratiýanyň şertleri barada gürrüň edilende, ilkinji nobatda, jemgyýetde bazar ykdysadyýetiniň ýöredilmeginiň zerurlygy göz önünde tutulýar. Demokratiýanyň ölçeglri hakynda aýdylanda bolsa, ilki bilen raýatlaryň syýasy meseleleri çözmeklige deň hukukly gatnaşmaklygy üçin kanuny şertleriň bolmaklygy zerur hasap edilýär.

Demokratiýanyň mehanizmlerine saýlawlaryň erkinligi, ýagny her bir raýatyň öz islegine görä ses bermäge bolan hukugy, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň (radionyň,

telewideniýäniň, gazýetleriň we žurnallaryň) erkinligi we köppartiýalylyk degişlidir.

Demokratik jemgyýetde köpçülikleýin habar beriş serişdelerine aýratyn orun degişlidir. Döwlete garaşsyz, özbaşdak, erkin hereket edýän habar beriş serişdeleri halky jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplary, şol sanda häkimiýetiň işleýşi dogrusyndaky maglumatlary we dürli garaýyşlary (hatda tankydy garaýyşlary-da) halka ýetirip, adamlaryň dünýägaraýyşyna öz täsirini ýetirýär. Netijede, adamlaryň aňynda jemgyýet barada, esasan-da, häkimiýet barada giňişleýin garaýyşlar emele gelýär. Şol sebäpli-de köpçülikleýin habar beriş serişdelerine kähallatlarda dördünji häkimiýet hem diýilýär.

Saud Arabystanyň syýasy ulgamy.

Häzirki Saud Arabystanyň taryhy öz gözbaşyny çuňlardan alyp gaýdýar. Arabystanyň teretoriýasyndaky daş ýazgylary biziň eramyzdan öňki VII müňýyllyklara gabat gelýär. Şol döwürlerde Arabystanyň howasy has çygly bolupdyr.

Arap halky baryp b.e. öňki II müňýyllyklarda dyäni millileşdiripdir. Häzirki Saud Arabystanyň teretolriýasynda gadymy siwilizasiýalar bolmandyr şonuň üçin Müsür, Messopatamiýa, Gündogar Ortaýer deňziniň kenarlary ýaly ösen siwilizlenen merkezler arap çarwalarynyň ünsüni özüne çekipdir. Olar Siriýa çöllerinden we Saud Arabystanyň Demirgazyk raýonlaryndan gelipdirler. Ilki arap çarwalary Mesopatamiýada we Müsirde b.e.öň. 3500 ýylda döräpdirler.

Gadymy döwürlerde hem Saud Arabystan goňşylarynyň arasyny araplar däl-de söwda kesgitläpdir. Günbatar Arabystanyň esasy söwda ýollary Ýemenden ýer eýeçilik

medeniýeti ösen döwletlere Demirgazyga Gyzyly deňziniň kenaryna, Mekgeden, Medineden Tabukdan we beýleki ýerlerden Gündogar Ortaýer deňziniň, Nil derýasynyň kenaryna geçipdir. Arabystanyň Gündogar bölegi Mesapatamiýa bilen baglanyşyldy. Gerra söwda aragatnaşygyny diňe bir Wawilon bilen dälde eýsem Oman we Hindistan bilen hem saklaýar.

Aleksandr Makedonskiniň basyp alyjylykly ýörişleri şol döwürde Arabystanyň dünýä syýasatyna goşulmagyna hem ýardam beripdir. Çünki aýdylanlardan belli boluşy ýaly Arabystan täsirli döwletlerde-de baý döwlet bolupdyr.

Eýýäm b.e. başlarynda Arabystan ýarym adasynda Rimliler peýda bolup başlapdyrlar. Muňa diňe bir Rim geograflarynyň Arabystanyň teritoriýasyny suratlandyrmalygy şaýatlyk etmän eýsem Arabystanyň dürli ýerlerine Rimlileriň dakan atlaryny aýdyň şaýatlyk edýär. Bütün Arabystan ýarym adasy diýen ýaly “Arabiýa Feliksiň” çykýan (“Bagytly arabystan”) çägene giripdir.

Mesopatamiýa Siriýa çöllügi we Gündogar Arabystan “Arabiýa dezerteý”- “Çöllük Arabystan” diýlip atlandyrylypdyr. Ortaýer deňzinden Gündogara we Günorta Gündogara giňelip gidýän düzlik bolsa “Arabiýa Petre”- “Daşky Arabystan” diýilip atlandyrylypdyr.

Agrabystan ýarym adasynyň orta asyrlardaky taryhy bolsa Yslam dininiň ýaýramagy bilen çuňňur baglanyşykly. Täze Yslam dininiň ýaýramagyndan öň Arap ýurtlarynyň halklarynyň köpüsi tebygy hadysalary Hudaýlaşdyryp, agaçlary, daşlary, guýylary, kânleri keramatly saýyp, butlara çalyşypdyrlar. Olaryň pikirçe çoller we daglar jyn-arwahlaryň mekany bolupdyr. Hudaýlaryň arasynda uly hormatdan peýdalanany küreyiş tiresiniň hudaýy Allah hasaplanypdyr. Kureýş tireleri Mekgäniň golaýynda ýaşapdyrlar. Yslam dinini dörediji we ýaýradyjy Muhammet pygamber hem şolardan bolupdyr. Muhammet pygamber Mekgede 570-nji ýylda doguly ilkinji gezek ýeke hudaýlyk pikiri bilen 610-njy ýylda çykyş

edýär. Yslam dini Arabystanyň teretoriýasyndaky çarwalary we ekerançylary birikdirýär.

Eýran sosanileri bilen Musulmanlaryň arasyndaky ilkinji çaknyşyk 633-nji ýylda Halida Ibn Walidanyň ýolbaçylygynda bolýar. Çaknyşykda Araplar ýeňýär. Soňra 635-nji ýylda Araplar Domaski 636-njy ýylda Ierossalimi, 638-nji ýylda Siriýany eýeleýarler. Soňra Araplar 351-nji ýylda Orta Aziýa şol sanda Türkmenistana hem Yslam dinini ýaýradýarlar.

688-nji ýylda Araplar Wizantiýalylar berberi taýpalarynyň zarba urýarlar, 693-nji ýylda Kortageni eýeleýärler. 725-nji ýylda Araplar Pireneyden geçip, Günorta Fransiýa zarba urýarlar.

Arap basypalyjylary Demirgazyk Gündogarda hem soeuly dowam edýär. 742-nji ýylda olar Dwin şäherini eýeleýärler. Aralaryň gazanan şeýle üstünlikleri Arap goşunlarynyňam güýçleriniň näderejede bolandygyny görkezýär.

Arap halyfatynyň syýasy guramalary täze döwlet diýilip atlandyrylyp başlaýar we şondan soň ol ençeme üýtgetmelere sezewar bolýar. Muhammet pygamberden soň halyfaty Dört Çaryýarlar dolandyrýarlar.

Saut Arabstan döwletiniň döremegi.

20-nji ýyllaryň başlarynda häzirki SautArabstanyň çäginde iki döwlet bolupdyr. Nejel soltanlygy we Nedjaz karollygy. 1924-nji ýylyň Iýun aýynyň 3-ne Nejaz korollygynda soltan Hüseyin halyf bolmak üçin çykyş edipdir.

Şondan munuň özi üçin Aamatsyzdygyny göz önünde tutup, Hindistandaky komisiýasyny halyfaty haramlykda tutmak üçin ýollapdyrlar. Hüseyiniň özi hem Nedjellere Mekgä hajy, zyýaraty gadagan edip, özüni gowy alyp barmandyr.

1924-nji ýylyň Iýun aýynda Abdyl Aziz diýen bir adam halkyň önünde düşüp, musulmanlary Hüseyini halyf bellemezlige çagyrypdyr. Ol Nijelleri Hidjazlara garşy urga

çagyrypdyr. 1924-nji ýylyň Noýabr aýynda Abdel Aziziň goşuny Et-Taýyby basyp alypdyr. Goşunlaryň bir bölegi urga transiorokeniýa Hüseýiniň oglunyň berjek kömewgi bökdemek üçin iberyär.

Hüseýin mekgä gaçýar. Hijas fiodallary tarapyndan düzülen partiýa Hüseýine Hijadyň karoly titulyndan boýun towlamaga mejbur edýär. 1924-nji ýylyň Oktýabr aýynda ol Iňlisler atarpyndan Kipre äkidilýär. Täze karol edilip onuň ogly Aly bellenilýär.

Iňlis imperialistleri Arabystany öz eýeçilindäki ýer diýip hasaplaýar.

1925-nji ýylyň Iýun aýynda Transiodan goşunlary Akabu-Ekan oblastlaryny alýarlar we Abdl Aziziň boýununa Yrak –Nejel konflikti ýüze çykan ýagdaýynda Londanyň Arbiti bolup çykyş etmegi baradaky şertnamany dakypdyrlar. Oňa derek Iňlislere Ala goldaw bermekde boýun towlaýarlar we 1925-nji ýylyň Dekabr aýynda Abdel Aziziň goşynlary tarapyndan Medine we Dtdella eýelenilýär.

1926-nji ýylyň Oktýabr aýynda Assuýanyň paýtagty Abuny eýeleýär, 1927-nji ýylyň Yanwar aýynyň 15-ne bolsa Abdyl Aziz Hidjazyň we Nejdiň hökümdary (koroly) bolýar. 1927-nji ýylyň Iýul aýynda Mekgede bolan uly kongresde Abdyl Aziz Mekgäniň we Medinäniň goraýyjysy diýip yglan edilýär.

Ilki döwürlerde Saut Arabystan ownuk emirlikleriň we tire taýpalaryň toplumy bolupdyr. Soň ol Al-Saudyň maşagalasynyň täsiri astynda bir bitewilige jemlenipdir.

Saud Arabystanyň döwlet gurluşy.

Saud Arabystanyň döwlet gurluşy. Saud Arabystan gurluşy boýunça absalýut manarhiýa. Döwletde konstitusiýa, parlament ýok. Syýasy partiýalar profsoýuz guramalary

gadagan edilýär. Ýöne ondoda gizlinlikde profsoýuz hereketlerine ýolbaşçylyk edýän guramalar, partiýalar, komitetler bar.

BAAS partiýanyň filiallaryndan we Arap sosializiminiň tarapdarlaryndan başga-da 70-nji ýyllaryň ahyrynda Saud Arabystanda kanuny däl ýagdaýda Saud Arabystanyň halk demokratik partiýasy, Arabystan ýarym adasynyň halklarynyň soýuzy, Soud Arabystanyň komunistik partiýasy (1975-nji ýylda döredilen) hereket edipdirler. Merkezleşen Soud döwletiniň gurulmagy bir adminisratiw gurluşyň döremegine getirdi. 1950-nji ýylda çenli döwletde diňe daşary işler ministerligi, goranmak we awiatsiýa ministerlikleri bolupdyr. 1951-nji ýyly çenli ministerligi, saglyk ministerligi, 1953-nji ýylda oban hojalyk komunikasiýa, magarf ministerligi, 1954-nji ýylda söwda ministerligi döreilipdir. Bu ministerligiň döredilmegi ahyrynda ministerler sowetiniň döremegine getirýär. 1954-nji ýylyň Iýul aýynyň 3-ne çapdan çykan “Umm al- Kura ” gazýetindäki korolyň dektetine laýyklykda korol Saud premýer minister bolýar, ogly Feýsal bolsa, premýer ministeriň orunbasary belenilýär.

Ministerler soweti korolyň çykaran permanlarynyň ýerine ýetirilmegine we daşary işlerine ýerine ýetirilişine, döwlet maliýa we beýleki işleriniň ýerine ýetirilşine gözegçilik edýär.

1954-nji ýylyň yanwar aýynda şazada Feýsal döwletiň başy belenilýär. 1958-nji ýylyň Maý aýynda korol täze dekret kabul edýär. Şu deket boýunça korol premýer minisr belleýär.

Hökümetiň pikiri diňe ministerler kabinetiniň 2/3 böleginiň ses beren ýagdaýynda kabul edilýär. 30 güniň dowamynda ministirler kabinetiniň çykaran karayna karol garşy çykmasa, ol awtomatiki kabul edilýär. Diňe hömkümetiň agzasy, milleti Saud bolan, ön kanuny we ahlak bozgakçylyklary etmedik, yslam diniň kadalaryny bozmadyk adam bolup biler. Ol döwletiň emlägini hiç-hili ýol bilen alyp

bilenok, şeýle-de öz hususy emlägine döwlete arenda berip, ýada styp bilenok. Söwda ýada fianans işleri bilen ýada şuna meñzeşler bilen meşgullanmaga haky ýok.

Adminisratiw gurluşynda döwlet baş prowinsiýa-prowinsiýalar oblastlara-oblastlar-raýonlara bölünýär.

Döwletiň sud ulgamynyň özeninde musulmançylygyň kada-kanunlary, Gurha, şerigat, Sunna ýatyr.

Döwletde 3 görnüşli sud bar.

Pes sud – “Möhüm işler sudy”.

Bu sud ownuk işlere seredip, hemme ilatly punktarda bar. Olaryň kararlary ömürlük we üýtgedip bolanok.

Saud Arabystandaky jeza beriji ulgamy orta asyrlardaky ýaly. Ownuk jenaýatlar arak içmek, ownuk ogurlyk etmek we şuna meñzeşler üçin halkyň önüne çykaryp gamçylaýarlar. Agyr jenaýatlara ölüm jezasy, kellesini kesmek ýa-da dörde bölmek ýaly jezalar berilýär.

Döwlet goşuna-da uly üns berär. Saud Arabystan 10000 töwerege adamdan ybarat milli gwardiýasy, gury ýer goşuny, deňiz goşuny we şuna meñzeşleri bar.

ABŞ-nyň syýasy ulgamy.

ABŞ ykdysady we tehnologik ýaşaýşyň ýokary derejesine dünýäniň uly industriýal-agrar kapitalistik ýurtdyr. Ol WWP boýunca dünýäde 1-nji, onuň jan bolşyna düşünşi boýunca 2-nji orny eýeleýär. Territoriýasy boýunca Rus, Kanada, China-dan soň 4-nji orny, ilaty boýunca Hytaýdan we Hindistandan soň 3-nji orny eýeleýär.

Häzirki konstitusiýa 1787 ý. Filodelfiýa şäherinde kabul edildi. şonda ştatlaň wekilleri maslahatlaşyp (olar konfederasiýany emele getirdiler) gerek bolan ses alnan soň 1789 ýylda konstitusiýa gvýje girdi. 1776-njy ýyldaky

Garaşsyzlyk deklarasiýasy we konstitusiýa düzüjiler hem möhüm dokumentler bolup durýar.

Konstitusiýanyň esasy aýratynlyklary. __Amerikan Konstitusiýasy ilkinji ýazylan konstitusiýa bolup, ol dünýäň köp ýurduň Konstitusiýalaryna öz täsirini ýetirdi.

Şonuň täsiri bilen dünýäde konstitusionalizm ýörelgesi giňden ýaýrady. Konstitusiýa laýyklykda ABŞ dolandyryşy boýunça resident formalary, administratiw – territoriýa taýdang güýçli merkezleşdirilen federasiýa, demokratik režimli ýurtdyr.

Konstitusiýa ilkinji gezek 1789 (1791 Ý.Ratifik.) hukuk barada bellik bilen üsti dolduryldy. Ol esasy syýasy we şahsy azatlyklary berkidýär. Onda sosial-ykdysady babatda hususy eýeçilige birnäçe kepillendirmeler berilýär. Onuň mazmunynda ozalky negr-gullaryň ABŞ-nyň raýaty diýip ykrar etmek barada we raýatdan deň hukuklylygy barada düzedişler bar. (1861-65 ýyllardaky raýatdan. Rtundan soň), şeýle hem raýatlar jynsy we milli deň hukuklygy.

Sud prosedurasy bolmasa, şahsyýeti ýaşaýyşdan, azatlykdan, emläginden möhüm etmegi gadagan etmegi, raýatlaň saýlaw hukuklarynyň deňligini öňe eýerýär. (Solgyt tölemedigi üçin saýlaw hukugyndan kesmek gadagan). Konstitusion gözegçilik umumy sudlar.

Saýlawlar. __ABŞ-da saýlawlar esasan şatlaryň kanunçykaryjylygy bilen reglamentirlenýär. Ähli wekilçilikli edaralara saýlawy günü ýöne Prezident we wise-prezident gatyklaýyn şol bilen saýlanýarlar. Saýlaw okruglary wekiller partiýasyna birmandatla, senata we iki mandatla bölünýär. Her şatdan senat saýlanýar.

Ýokary wezipeli adam üçin belli bir ygtyýarlyklar berler (meselem: prezidentiňki 35 ýaş). Şeýle hem belli bir möhletlerde ABŞ-nyň territoryasynda ýaşan bolmaly (senator 9 ýyl., Prezidentlige kandidat 14 ýyl.).

Ýeňiji mažoritar ulgamam boýunça kesgitlenilýär- otnositel köplük (Prezident we wise-prezident absolut köplük).

4 ýyldan bir gezek geçirilýän federal saýlawlary-başsaýlawlar, 2 ýyldan bir geçen kongresmenler üýtgeşik saýlawlary bolsa aralyk saýlaw diýilýär. Konstitusiýa häkimiýeti- bölümleýin “býarki” watantyna saýlanylýar. 1 st. Kongres, 2 ýerine ýetiriji häkimiýete, 3 suda bagyşlanýar. Olaň diňe grammylygyna güýjüň etapa synanyşmagyna. Olaň ygtyýarlyklaryna bölmek arkaly durmuşa geçirilýär. Prezidentiň we suduň hasynda amala aşýar.

Beýleki bir tarapyndan Prezidentiň kanuna weto goýmaga hukugy bar. Ýokary sud bolsa kanunlary we aktlar konstitusion däl diýip bilýär. Şeýlelikde olaň hereketini durzup bilýär). Prezidentiň häkimiýeti ýokary suda kanun çykaryjy häkimiýet gatnaşmaly. (2/3 böleginiň sesi bilen).

Syýasy häkimiýetiň şahalary.

ABŞ-nyň kongressi 2 palatadan: wekiller palatasyndan we senatdan durýar. Wekiller palatasy bir mandatly okruglar boýunca 2 ýyl möhlete saýlanýar (25 ýaş). Senatorlar her ştatdan 2-si 6 ýyl. möhlete saýlanýar, ýöne rotasiýa prinsipi ýöredýär: Senator her 1/3-i., 2-i.dan täzelenýär (30 ýaş). Her palata öz ýolbaşça we içki organlaryny döredýär. Aşaky palatany ýygnanlarynda spiker (ol hemişe köplügi eýeleýän partiýaň başlygy bolup durýar) ýolbaşçylyk edýär. Spikeriň giň ygtyýarlyklary bar. Emma spiker diňe seýelen deň wagty ses berýär we onuň sesi aýgtylaýjy bolýar. Kongresde möhüm we jedensiz kanun taslamalaryny ara alyp maslahat goýmakda komitet uly rol oýnaýar.

Kongresiň ygtyýarlyklary: umumy ygtyýarlyklary maliýe (salgytlaryň dikeldilmegi we ýygymy, zaýomlar döwlet bergisini tölemek hakda kararlar, pul zikgelemek, beş. M.), ykdysady (ABŞ-nyň ykdysadyýetiň durnuklylygyny üpjün etmek, daşary ýurtlar bilen sredany, bankrotmeselesini kadalaşdyrmak we beýlekiler) goranmak boýunça (ABŞ-nyň goraglylygyny üpjün etmek urguny yglan etmek, armiya we flota serenjam bermek) meseleler degişlidir.

Her palatada öz ýörite ygtyýarlyklary bar: Wekilleri palatasy wezipe adamlara garşy impiçment gozgap bilýär, senat bolsa halkara şertnamalary rotifisirleýär.

Kongress-esasan tertip boýunca işleýär, adatca 7-8 sagada çekýär. Onuň esasy funksiýasy kanun cykaryjylyk. Bu funksiýa kongresiň agzalaryna degişli, Prezidentine býudjet hakda kanun taslama hödürläp bilýär. Kanunlar: köpçülikleýin we böleklerleýin bolýar.

Ýerine ýetiriji häkimiýet –prezident, wise Prezident we ministrler. Konstitusiýa laýyklykda, ýerine ýetiriji häkimiýeti Prezident durmuşa geçirýär. Ol bu häkimiýeti amala aşyrmakda özbaşdakdyr.

Ministrler - prezidenti maslahatçysy roluny ýerine ýetirýärler we onuň maslahatly organlaryny döredilýär. Prezidentiň kabinetinde meseleler ses bermek arkaly çözülmeyär. Karary Prezident kabul edýär (ministrleriň ählisiniň prezidente garşy bolup, emma prezidentiň öz kararyny kabul eden halatlary bolupdy). Prezidentiň ýolbaşçylygyny astynda ministrlerden başga ýene dürli wedomstlar işleýär. Olardan käbiri ministrlikden ýokary derejede durýar (milli howpsuzlyk geňeşi, SRU).

Wise-prezident – (onuň kandidaturasy prezidentlige kandidat tarapyndan hödürlenýär). Ol aýratyn bir ygtaýarlara eýe däl. Ol prezidentiň tabşyryklaryny ýerine ýetirýär, senata başlyklyk edýär.

ABŞ-da Prezident we Prezident gytaklaýyn-saýlaw arkaly saýlawçylar tarapyndan 4-ýyl möhlete saýlanýar. Şol bir adam 2 möhletden artyk prezidentlige saýlanyp bilmeýär. Prezident saýlawy wagty saýlawçylar kondidata däl-de, prezidenti saýlaýanlary ses berýärler (prezidentlige kondidat 35 ýaşdan geçen, ABŞ-nyň raýat, şu ýerde doglan bolmaly).

Diňe saýlawçylar saýlanan soň, olar prezidentiň kandidaturasyna ses berýärler. Eger hiç bir kandidat besleriň

absolýut köplüginı gazanyp bilmese wekiller palatasy Prezident saýlaýar, senat wise-prezidenti saýlaýar.

Prezidentiň ygtyýarlyklary: ol kanunlaryň ýerine ýetirilmekligi üpjün edýär. Döwlete içerki işlerde we daşary döwletler bilen aragatnaşykda wekilçilik edýär, parahatlylygy girizmäge hukugy bar.

Harby güýçleriň we milli gwardiýaň ýokary baş komanduýuşsisi hasaplanýar. Kongresi adatdan daşary sessiýa cagyryýar. Kanunlar weto goýmaga hukukly Prezident ýokary wezipeleri belleýär, içkileri, federal sulary senat bilen desläp belleýär. Onuň sylaglamaga hukugy bar. Premanlary çykaryar, we beýleki aktlary cykarýar. Prezidentiň jogapkärimligi ABŞ-da Prezident kongresiň önünde syýasy jogapkärilik çekmeýär ýöne 1 impiçment esasynda congress tarapyndan işden boşadylyp bilýär. Bu prosedurany wekiller palatasy gozgap bilýär. Ol hakydaky dokument senata berylýär. Ol bolsa bu işe jenaýat prosesiniň düzgüni boýunça seredýär. Şunda senatda baş sudýa başlyklyk edýär. Karar gizlin ses bermek arkaly cykaryl[ar 2/3. Eger Prezident işinden boşadylaýsa ol adaty raýatdan hökmünde jenaýata jogap cekýär. Entek ABŞ-nda beýle ýagday bolanok. Ministrler, ilçiler, sudýalar hem Prezidente ynamsyzlyk bildirip biler.

Sud häkimiýeti: ABŞ-da jan başynda ýurist düşüşi boýunça dünýäde 1-nji ornunda durýar. ABŞ-da 2 sany sud ulgamy bari: Federal we ştat sudlary. Sud ulgamy 3 sany zwenodan ybarat: ýokary sud, appellýasion, okrug sudlary. Federal sudlary kongresiň karary boýunça düzülýär. Olaryň sudlaryny senatyň razylygy bilen Prezident belleýär.

Ýokary sud esasy rol oýnaýar. Ol dokuz agzadan ybarat. Ýokary sud konstitusion gözegçiligi amala aşyryýar. ABŞ-nyň we ştatlar kanunlaryny barlap ýerine ýetiriji hakimiýetiň normatiw akymarynyň kanunlygyny barlaýar, umumy hukuk normalary düzýär.

Ştat sudlary ştatlar kanunlary boýunca işlere we federal kanun boýunca işlere seredýär, şatlaryň sud ulgamy asla dürli-dürli. Umumy sudlar: poliseý sudlary, we dürli ýörite eýelendirilen sudlar bar. Federal sud ulgamynda harby sud bar.

ABŞ federasiýasynyň subýekti 51 sany ştat ABŞ territoryasyna Puerto-Rika, Guam adalary, Waşington şäheri, degişli bolup, olar awtonomiýadan peýdalanýar.

Ştatlar-döwleti emele getirýär. Olaryň hemmesi deň hukukly. Olar ABŞ-nyň düzüminden çykmaga we suverenitet hukuga eýe däl. Olaryň öz kanuny bar. Raýatlygy bar. Olar raýaty haýsydyr bir soýuza şertnama konfederasiýa kongresden birden girmegi gadagan edýär. Ştatda ýerine ýetiriji häkimiýetiniň baştutany – gubernator. Ol göni saýlawlar arkaly 2-4 ýul möhlete saýlanýar.

ABŞ-nyň federalizm merkezleşdirilen. Federasiýaň kompetensiýasy şatlaryňkydan giň.

Germaniýanyň syýasy ulgamy.

GFR-nyň esasy kanuny 1949 ýylda “Geciş döwründe” döwletiň durmuşyna täze, erkin-demokratik tertibi girizmek üçin döredildi. Esasy kanuna gutarnykly konstitusiýa dälde, wagtlaýyn kadalaşdyryjy hökmünde garalýardy. Nemes halkynyň önünde “Erkin öz-özünü kesgitlemek arkaly Germaniýanyň bütewiligini we azatlygyny gazanmak” maksat bolup durýardy. Netijede esasy kanun durnukly demokratik jemgyýetiň ýazuw binýady bolup cykdy. Erkin Konstitusiýanyň gaýtadan birleşmek talaby 1990 ýylda ýerine ýetirildi. Erkin Konstitusiýanyň meselesi we soňky statýa GDR-iň we GFR-iň birleşýändigini hakyndaky şertnamanyň esasynda täzeden redaktirlendi. Indi konstitusiýanyň teksti GDR-iň birleşdirilmegi bilen halkyň bütewilige eýe bolandygyna

şatlyk edýär. 1990 ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 3-ne Erkin Konstitusiýa Germaniýada hereket edýär.

Konstitusiýaň düýbünü tutujylar: 1948 Ý.Günbatar zonadaky ýerleň premýer-ministrleri we parlament sowetiniň başlygy Konrad Adenauer bolupdy. Ol Erkin Konstitusiýanyň tekstine gol çekýär we 1949-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 23-ne Erkin Konstitusiýasy köpcülige ýaýradylýar. 1989 ýylda Erkin Konstitusiýasy nemes topragyna bolan konstitusiýalaň arasynda iň gowusy we Erkin Konstitusiýasy diýlip bellendi. Hut esasy kanun sebäpli-de döwletde köpden bari konstitusion krizis ýüze çykanok.

Konstitusiýaň başynda döwletiň hukuk borçlary – adam mertebesini hormatlamak we goramak berilýär (kataloglar). Ol döwletdäki hukuga garşy hyýanatçylyklardan goranmaga giň mümkinçilik döredýär. Nemeslerem, daşary ýurtlylaram adam mertebesi we şahsyýet azatlygy babatda deň derejededir.

Erkin Konstitusiýada sananylyp geçilýän klassik azatlyklara dini, garaýyş, hususy eýeçilik, sungat, ylym we beýleki azatlyklar, mejbur ediş zähmetinde prinçipal gorag, ýaşayyş jaýa el deşilmesizlik, şeýle hem wyždanyň çatyşyna görä harby gullukdan boýun gaçyryp bilmek hukugy bar. Raýatdan hukuklary diňe german raýatlaryna deşili bolup, ol esasan syýasy durmuş bilen baglanyşykly. Muňa esasan – soýuzlara we jemgiýetçilikleri döretmek hukugy, ýygnak geçirmek erkinligi hünär saýlamakda erkinlik, şeýle hem saýlama we saýlanmak hukugy girýär.

Azatlyklar bilen bir hatarda deňlik barýar. Erkin kanunyň umumy tezisinde ähli adamlar kanun önünde deňligi, jynslaň, dilleň dinleň goraglylygyň kepillendirýändigini şeýle hem ähli nemesleň döwlet wezipesini eýelemek babatda deň hukukldygy agzalyar.

Diňe daşary ýurtlara deşili bolan hukukly ilkinji gezek syýasy goraýyşlary boýunça oňarlanýan adama gaçybatalga bermek hukugy.

Konstitusiýa laýyklykda hukuklaryň aýry-aýry esaslary köp bolmadyk möçberde gös-göni ýa-da gataklaryň ýaýradylýp bilner. Hiç hili ýagdaýda-da kanun hukuklaň esaslarynyň bolmagyna hyýanat etmeli däl. Şu günki gün häkimiýetiň ähli şahalary: parlament hem, hökümet hem, sudlar, ýaragly güýçler, polisiýa, administrasiýa hem hukuk esaslara ýüzlenmekligi berk borçly edilendir. 1952 ýylda adam hukuklaryny we azatlyklaryny goramak baradaky Ýewropa konwensiýasyna goýulyp GFR 1953 ýyldan özwni adam hukuklary boýunça halkara kontrolyna berdi. Germaniýa BMG-niň adam hukuklary baradaky partlaryny hem ratifisirledi.

Döwlet gurluşynyň esaslary – Esasy kanunyň prinsipi boýunça häsiýetlendirilýär: GDR respublikaň, demokratik, federatiw, hukuk we sosial döwletdi.

Döwletiň respublikaň gormasy öz konstitusion formasyny ýazamagy bilen “Federatiwnaýa Respublika Germaniýa” diýen adyna eýe bolýar. Daşky görnüşde ol döwlet baştutanlygyny Federal prezident saýlanlygynda ýüze cykýar.

Demokratik döwlet formasynyň esasynda halk özygtyýarlylygyň prinsipi ýatýar. Konstitusiýada häkimiýetiň çeşmesiniň halk bolup durýandygy aýdylýar. Federatiw döwletiň konstitusion prinsipi döwletlilige diňe federasiýaň däl-de eýsem 16 federal ýerleň ählisiniň hem eýedigini aňladýar. Federatiw döwletiň konstitusion prinsipi döwletlilige diwe federasiýaň däl-de eýsem 16 çäklendirilen sferada özygtyýarly häkimiýeti bar. Ol ony kanuncylyklary, ýerine ýetiriji, sud häkimiýetleri arkaly amala aşyrýar. Döwlet meselelerini we kompetensiýalaryny bölmeklige laýyklykda, kanun cykaryjylygyň esasy paýy federasiýa düşýar.

Meseläni döwletde degişli agramlylygy saklamaklyga ýardam edýar. Hukuk döwleti prinsipiniň esasynda häkimiýetiň bölünmegi ýatýar. Döwlet häkimiýetiniň wezipeleri birek-

birege goraýyşsyzlykda kanun cykaryjy, ýerine ýetiriji, sud häkimiýetleri tarapyndan amala aşyrylýar.

Häkimiýetiň bölünmeginiň ähmiýeti ýazara kontrollýk we çäklendirilmeleriň esasynda döwlet häkimiýetini, kadaly ulanmakda görünýär. Hukuk döwleti prinsipiniň 2-nji esasy elementi döwletiň hereketiniň ýokary kanuny laýyklyk dakdyrýar. Kanunçylygyň bu prinsipi ýerine ýetiriji häkimiýetiň bar bolan hukuklyklary, konstitusi[any we kanunlary bozmaly däldigini aýdýar. şahsyýetiň hukuklaryna we azatlyklaryna goşulmak üçin ýeterlik esaslanma bolmalydyr (kanuny taýdan). Döwletiň raýaty aýyplamak çäresi garaşsyz sudlar tarapyndan barlanyp bilner.

Sosiolog prinsipi – bu döp bolan hukuk döwleti baradaky ideýalary häzirki zaman goşundysydyr. şoňa laýyklykda döwlet sosial taýdan gowşaklary goranmaga we hemişe social adalatlylyk barad ol adalatmaga borçlanýar.

Sosial döwlet öz sypatyna social strahowkaasynyň hyzmatlarynda (inwalidlik, garrylyk, kesellilik, işsizlik babatda) tapýar, şeýle hem münlerçe social kömekler, cagalara posobiýalar, zähmetkeşleriň goraglylygy , onuň münletiniq bozulmazlygy hereket edýär.

Partiýalar we saýlawlar.

“Ähli döwlet häkimiýeti halkdan cykýar” – bu esasy prinsip konstitusiýada berkidilen. Halk döwlet häkimiýetini amala aşyrýar, gös-göni saýlawlarda we ses berlişte gaýtalap ýörite kanun cykaryjy organlar arkaly (Bundestag, Bundesrat). ýerine ýetiriji häkimiýete Federal hökümet federal kansleriň baştutanlygynda amala aşyrylýar. (Şeýle hem federal Prezident). Adalaty sud işini Konstitusiýa derejesinde Federal konstitusional sud ýerine ýetirýär.

Federal Prezident GFR-nyň baştutany hasaplanýar. Ony federal ýygnaq (diňe şonuň üçin cagyrylýan konstitution organ) parlamentler tarapyndan saýlanýan wekiller girýär.

Prezident 5 ýyl möhlete saýlanýar. Ol bir gezek gaýtadan saýlanyp bilinýär.

Federal Prezidenri halkara – hukuk gatnaşyklarynda ýurda wekilcilik edýär. Federasiýanyň adyndan beýleki döwletler bilen şertnamalara gol çekilýär, ilcileri kabul edýär. Daşary syýasat federal hökümetiň garamagyndadyr. Federal Prezidenti sudýalary, cinowniklery, ofiserleri we unter-ofiserleri belleýär we boşadýar. Amnistiýa yglan edýär, kanunlaň konstitutionlygyny barlaýar. Ol Bundestaga federal kansleriň wezipesine kandidaty hödürleýär we kansleriň hödürlemesi boýunca federal ministrleri belleýär we boşadýar. Eger federal kansleriň oňa bolan ynamy baradaky beýan haty Bundestag tarapyndan öň tapylmasa, onda kansleriň teklibi boýunca Prezident Bundestagy dargadyp bilýär. Federal Prezidenti syýasy jemgiýetiň bütewiligini şöhlelendirýär.

Bundestag – ýurduň halk wekilчилиги hasaplanýar. Ol halk tarapyndan 4 ýyl möhlete saýlanýar. Dargynmak diňe adatdan daşary ýagdaýda Prezident tarapyndan mümkin. Bundestagyň has möhüm wezipesi kanuncykaryjylyk, kansleri saýlamak we hökümete gözegcilik etmek bolup durýar. Bundestagyň gurultaýy – bu uly parlament depatlarynyň forumydyr (aýratyn hem icerki we daşarky syýasatyň möhüm meseleleri çözülýän wagty.). Parlament komissiýasy ýapyk ýygnaqlarda kanunyň esasy bölegini taýýarlaýar. şu komissiýa hökümete gözegcilik etmegiň hem esasy agramy düşýär. Bundestag öz komissiýasyny federal hökümetiň wezipesini bölünilende döredildi. Muňa daşary işler, sosial meseleler we ş.m. işler boýunca komissiýalar girýär. Býujet komissiýasy aýratyn ähmiýetlidir.

Kanun taslamasynyň köp bölegini esasan federal hökvmet, azrak Bundestag ýa-da Bundesrat hödürleýär. Bundestagda kanun taslamasy okalyşdan gecmeli we 3-nji okalyşda aýgtylaýjy ses berliş bolýar. Eger ýeterlik ses toplansa

kanun kabul edilýär. Onuq başga-da ony Bundesrat hem aňlamaly.

Bundestagyň deputatlary ähli umumy, deň we gizlin ses berliş arkaly saýlanýar. Olaryň erkin mandaty bolýar. Olar öz partiýalary boýunca fraksiýalara ýa-da toparlara birleşýär.

Gadymy german konstitusion däbi boýunca Bundestagyň başlygy edip iň köp agzaly fraksiýadan saýlanýar. Deputatlaň maliýe garaşsyzlygy pul kompleksiyasy bilen üpjün edilýär.

Bundesrat – 16 federal ýerlere wekilcilik edýär, kanun cykaryjylyga gatnaşýar we ýurdy dolandymaga gatnaşýar. Kanunlar ýaryndan gowragy Bundesrat tarapyndan aňlanylmalydyr. Esasan hem ýerleriň bähbitlerine degişli meselede munda 2/3 böleginiň sesi bolmaca ol kanun kabul edip bilinmeýär. Talap ýagdaýda ol diňe protest bildirip bilýär. Muny bolsa Bundestag ýeňip geçýär. Bundesrat belli bir nobatda bir ýyl möhlete ýeriň premýer-ministriniň arasynda wezipesini yerine yetirmäge yagdayy bolmasa, onda sonun wezipesine amala asyryar.

Federal hökümet: Kabinet federal kanslerden, federal ministrlerden ybarat. Federal hökümetde kansler ministrlerden has ýokarda durýar. Ol hökümete wekilcilik edýär. Diňe ol höümeti düzüp bilýär.

Germaniýada konstitusion sud – Karlsruede Erkin Konstitusiýanyň yerine ýetirilişine gözegcilik edýär. Ol federasiýanyň we ýerleň arasyndaky, federasion organlaň arasyndaky dawalary çözýär. Ol federal we ýerli sudlaň Erkin Konstitusiýasyna laýyklygyna gözegcilik edýär. Eger kanun esasy kanua garşy gelyän bolsa, onda ony ulanmak gadagan edilýär. Häzirki zaman demokratiýasynda partiýalar öz aralarynda hökimiýet ugrunda göreş alyp barýarlar.

Bundestagdaky partiýalar:

1. Hristian-demokratik soýuzu (HDS).
2. German Sosialistik-demokratik partiýasy.

3. Erkin demokratik partiýasy.
 4. Hristian-sosialistik soýuzy.
 5. Demokratik-sozializm partiýasy.
 6. “90 Ýaşyllar soýuzy”.
- SDPG, HDS, HSS 1945-1947 ýyllarda döredilipdi.

Ýaponiýanyň syýasy ulgamy.

Ýaponiýada orta asyrlar döwründe üç sany sýogunlyk bolupdyr. Taryhy maglumatlara görä 1192-nji ýyldan başlap Mikamota öýüniň wekilleri imperator Ýoritomonyň ýolbaşçylygynda häkimiýet başyna gelipdirler. Ýoritoma häkimiýete gelenden soň, özüni “Beýik serkerdebaşy” ýagny “seýi-taýsýogun” ýa-da “sýogun” diýip ygylan edýär. Bu döran ilkinji sýogunlyk kamakura syogunlygy diýip hem atlandyrylýar. Kābir edebiýatlarda Minamota diýip, hem atlandyrylýar. Sýogunatlyk ulgamy ykdysadyýetde-de, syýasatda-da, harby gatnaşyklarda-da güýçli feudal döwlet gurluşyny aňladypdyr. X-XII asyrlar Ýapon taryhynda feudal gatnaşyklaryň kemala gelen hemde syýasy krizisiň emele gelen döwri hasaplanýar.

Ýaponiýada ilkinji sýogunlyk döwri 1335-nji ýyldan başlap, 1573-nji ýyla çenli dowam edýär.

Ýaponiýada üçünji sýogunlyk döwri 1603-nji ýyldan başlanýar. Ýagny şu ýylda Tokygowada Ieýasu “sýogun” titulyňy Kabul edýär we paýtagty Edo (häzirki Tokio) bolan siogunatlygy esaslandyryýar. XVII asyryň başynda ýurtda 260 iri we ownuk knýazlyklar bolupdyr. Ýurdyň umumy ilat sany 28mln adam bolup, 80%-I oba- hojalyk bilen meşgullanypdyr. Feodallar synpy ähli gatlaklary bilen birlikde ilatyň 10%-ni düzýärler.

Ýaponiýa- teritoriýasy boýunça Germaniýa bilen deňeçerräk, ýöne onda 1,5 esse köp ilat ýaşaýar-127mln töweregi adam. Bu ösen döwlet. BBII möçberi boýunça dünýäde üçünji orny eýeleýär. (ABŞ

bilen Hytaýdan soň) we jan başyna düşýän BB11 –nyň payy boýunça 6-njy yerde .

Esasy dini buddizm . Premýer –minister Ýunihhiro Koizumi. Ýurduň ýerli bölünşi 47 prefektura. Býudjet (1198)-718 mlrd\$.

Paýtagty Tokio (26,5mln adamdan gowrak)

Döwlet dili-Ýapon dili. Goranmak býudjedi (2001) 40,4 mlrd \$.

Hereket edýän konstitusiýanyň proýekti Ýaponiýanyň ikinji jahan urşunda ýeňilşinden soň amerikan okupasion goşunlarynyň ştabynda işlenilip düzüldi, Ýaponiýanyň häkimiýeti tarapyndan parlamente hödürlenýär, ol tarapyndan 1946-njy ýylda kabul edilär. Uzak gündogar komissiýasy (ýeňiji döwletleriň gözegçilik organy) tarapyndan tassyklanýar we 1947-nji ýylda güýje girýär.

Ýaponiýanyň konstitusiýasy göwrümi boýunça uly däl. Ol 103-sany gysgaça maddalardan durýar. 1889-njy ýylyň konstitusiýasyndan tapawutlylykda ol halk özygtyýarlyk prinsipini yglan edýär.

Ýaponiýada tagt mirasdarlygynyň imperator ulgamy hereket edýär. Tagt uly oğla geçýär, aýallaryň hukugy ýok “Tagta” bir dinastiýa eýýäm 2500-ýyldan gowrak wagt patyşalyk edýär, häzirki wagtda tagtda 125-nji imperator. Her imperatoryň patyşalyk edýän döwri aýratyn era bolup jar edilýär, tagta geçen senesinden başlap resmi ýyl hasaby gidýär (1999-njy ýyldan bäri imperator Akihitonyň erasy)

Imperator el deşirmesiz şahsdyr we hiç-hili jogapkärçilik-raýat, jenaýat administratiw çekmeýär. Onuň hereketleri üçin häkimiýet ministrler jogap berýär. Döwlet baştutany imperator emläginiň (köşkler, parklar, ş.m) hususy eýesi bolmaýar, ol döwlete deňişli. Imperator we onuň maşgalasy ony diňe ulanýar. Imperatoryň we onuň maşgalasynyň gündelik işleri bilen premýer ministriň konseliýariýasynda durýan “Imperator hanlaryny dolandyryş” meşgullanýar. Imperatoryň şahsy häkimiýeti konstitusiýa boýunça-da hakykat ýüzünde-de ýok. Ol diňe döwletiň we halkyň bütewiliginiň nyşany. (kons. 1-nji maddasynda). Imperator esasan daşary syýasat

häsiýetli dabara funksiýalary ýerine ýetirýär, resmi duşuşuklara, milli baýramçylyklara gatnaşýar. Primýer minister tarapyndan resminamalara gol çekýär. Ministorlar kabinetiniň çözgüdi esasynda imperator şu funksiýalary amala aşyrýar. Häkimiýet kararlaryny, halkara şertnamalaryny neşir edýär, parlamenti sesialara çagyryr we aşaky palatany ýatyrýar, parlamenta saýlawlaryň senesini belleýär. Parlamentiň çözgüdi boýunça ol primýer ministory belleýär, Primýer ministoryň hödürnamasy boýunça-kabinetiniň agzalaryny we ýokary sudyň baş sudýasyny belleýär.

Ol premýerden, ministordardan (häzirki wagtda olar¹²) we döwlet ministordaryndan (olar 8) durýar. Konstitusiýa boýunça ministordaryň ýarysyndan gowuragy parlamentiň agzalaryndan saýlanylmaly.(tejribede ähli ministorlar adatça çykýarlar) we ministory wezipesine belenilende olar deputatlyk mondatyny ýitirýärler. Ministorlar we döwlet ministordary primýeriň maslahatçylary. Primýer minister kabinetiniň agzalaryny belleýär we boşadýar.

Ilki başda parlamentiň her palatasy Premýer ministrlige kondidaty saýlaýarlar. Olaryň soň on güniň dowamynda ýokary palata öz kandidaturasyny hödürlemese primýer ministoryň kandidaturasy hakyndaky parlamentiň çözgüdi aşaky palatanyň çözgüdi.

Imperator häkimiýetden mahrum edilen hem-de diňe milletiň nyşany hökmünde galdy. Döwletiň iň ýokary organy we ýeketäk kanun çykaryjy organy parlamentdir.

Konstitusiýa döredilende Ýaponiýanyň antigitler koalisiýasynyň döwletleri tarapyndan harby dargadylmagynyň gynanyçly tejribesi göz-öňüne tutulypdyr. Konstitusiýada prinsipial antiharby düzgünler bar. Kanstitusiýada ýörüte iki bölüm “uruşdan boýun towlama” bar, onda ýeketäk madda (9m) bar. Şol maddany Ýapon reaksiyon toparlary şowsuz üýtgetmäge synanyşypdyrlar. Onda şeýle diýilýär, ýagny Ýapon halky uzak wagtlaýyn uruşdan boýun towlaýar (milletiň öz ygtyýarly hukugy hökmünde) şeýle hem güýç we ýaragly güýç howplaryny saklamakdan hem boýun towlaýar, şol

maksat bilen hem hiç haçan gury ýer deňiz we harby howa güýçleri we beýleki uruş serişdeleri döredilmez.

Ýaponiýada goranmagyň korpusy-, gury ýer, harby deňiz we harby howa güýçleriň 135müň adamlyk güýji bar. Onuň saklanylmagyna döwlet býudjetiniň 1%-den köpüsi sarp edilip bilinmeýär. Ondan başga-da Ýaponiýanyň teretoriýasynda ABŞ-nyň 94 harby bazalary we obýektleri bar. 199-njy ýylda olaryň saklanylmagyna 6mlrd\$ sarp edildi.

Konstitusiýa döwlet organlar ulgamyny we döwlet gatnaşyklaryny konstitusion monarhiýa häsiýetli edip ýola goýar. Teritorial- syýasy gurluş taýdan Ýaponiýa disentralizirlenen unitary döwlet, ýurtda demokratik döwlet režimi bar.

Konstitusiýany üýtgetmegiň örän berk düzgünleri bar. Ol diňe parlamentiň inisiýatiwiasy boýunça, üýtgeşmeler girizmek üçin onuň her iki palatasynyň agzalarynyň umumy sanynyň 3-den 2-I razylygy gerek. Şondan soň düzedişler tassyklanmak üçin referenduma geçirmeli. Ýaponiýanyň konstitusiýasyna düzedişler girizilmändir. Normatiw aktyň (kanunyň,permanyň admnstratiw aktyň) konstitusion dældigi baradaky aýgytlaýjy çözgüdi Ýaponiýada ABŞ-daky ýaly ýokary sud Kabul edýär.

Kanun çykaryjy häkimiýet. Ýaponiýada kanun çykaryjy häkimiýet parlamentdir. Ol iki palatadan durýar-wekiller palatasy (aşaky) we maslahatçylar palatasy (ýokarky). Wekiller palatasy 4 ýyl möhleti düzüminde 480 deputat bilen saýlanýar. Maslahatçylar palatasy 252 maslahatçylardan, 6 ýyl möhlete saýlanýar, ýöne her 3 ýyldan ýarysynyň rotasiýasy bilen, wekiller palatasy möhletinden öň häkimiýetiň talaby boýunça (ministorlar kabineti) imperatoryň akyty bilen dargadylyp bilner, ýokarky palata dargadylmaýar. Döwlet baştutany (imperator) kanun çykaryjylyga gatnaşmaýar, hem-de Kabul edilen kanunlara weto goýmaga hukugy ýok. Kanun çykaryjylyk prosesinde wekiller palatasy esasy roly oynaýar , kesgitli ýagdaýlarda onuň kabul eden aktlary ýokary palatanyň

razylygy bolmasa-da kanuna öwrülýär: aşaky palata ýokarkysynyň wetosyny 2/3 sesleriň köplügi bilen kanuny ikilenç gaýtalap kabul etmek ýoly bilen ýeňip geçýär. Kabul edilen kanun minister tarapyndan gol çekilýär. Ol onuň ýerine ýetirilmegine jogapkär, we primýer minister tarapyndan gol çekilýär, hem-de gol çekmeklik üçin imperator ýollanylýar. Imperator kanuna 30-günüň dowamynda gol çekmeli we ony neşir etmeli. Kanun neşir edilenden 20 gün soň güýje girýär. Parlamentiň adaty sesiýalary ýylda bir gezek çagyrylýar. Adatdan daşary sesiýa palatalarynyň bütin agzalarynyň sanynyň ¼ talaby boýunça. Ýerine ýetiriji häkimiýeti Ýaponiýada ministrler kabineti amala aşyrýar. Adatça ýokarky palata aşaky palatanyňkydan özge kandisdaturany öňe sürmeýär. Sebabi bu peýdasyz.

Ýurduň sud ulgamyny şular düzýär.

-dissiplinar sudlar (575), uly däl raýat we jenaýat işlerine seredýär.

-Okrug sudlary (50)- ýörüteleşdirilen sudlary döredilýär, maşgala işlerine seredýän, kämillik ýaşyna ýetmedikleriň jenaýatlary we ş.m.

-Ýokary sudlar (8), döwlete döňüklik we beýleki jenaýatlar bilen ýagny döwlete garşy jenaýatlar bilen meşgullanýar.

-Ýaponiýanyň ýokary sudy, ýurduň sud ulgamyna baştutanlyk edýär. Ol baş sudýadan we 14 agza sudlardan durýar, olar kabinet tarapyndan belleniýär.

Halkara ulgam

XX asyryň 50-nji ýyllaryndan bäri sistemalaýyn çemeleşme halkara gatnaşyklary hakyndaky ylmyň baýlygy hasap edilýär. Onuň giňden ýaýramagy sosial sapaklara ylmy-tehniki rewolýusiýanyň gazananlarynyň girip başlamagy, EWM-iň ulanylyp başlamagy bilen baglanyşyklydyr. S.

Hoformanyň ýazmagyna görä – “Sistemalar ideýasy has önümlü konseptual esas berýändir. Ol halkara gatnaşyklar teoriýasy bilen daşary syýasat teoriýasynyň araçägini takyk kesgitlemäge kömek berýär, şeýle hem olaryň ösmegine ýardam edýär.

Sistemalaýyn çemeleşmäniň düýbýni tutujy hökmünde günbatar alymlarynyň, köplenç ýagdaýda ABŞ-göçüp baran awstraliýaly alym Lýudwig fon Bertalanfiniň adyny tutýarlar. Ýöne beýle diýdigimiz sistemalaýyn çemeleşmäniň ondan öň yokdygyny aňlatmaýar.

T. Gobbsyň belli işi bolan “Lewiafandanyň” bir bölümi sistemalar hakynda ýazylypdyr. Sistemalaýyn çemeleşmäniň esasy düşüňjelerini K. Marks we F. Engels öz işlerinde ulanyypdyrlar, W.I.Lenin köplenç olara salgylanypdyr. Ýörite sistemalaýyn teoriýanyň problemalaryna bagyşlanan A.A. Bogdanowyň iki tomluk işi 20-nji ýyllarda çapdan çykýar. Ol işiň ady “Ähliumumy guramaçylykly ylym”, ol işde sistemalaýyn çemeleşmäniň esasy düşüňjeleri bolan “sistema”, “elementler”, “baglanyşyklar”, “gurluş”, “sreda”, “durnuklylyk” ýaly zatlar analiz edilipdir. Sosial-syýasy ylymlara sistemalaýyn çemeleşmek amerikan alymlary T.Tarsonyň we D.Istonyň işlerinde has ösüşe eýe bolupdyr. Esasanam Istonyň “Syýasy durmuşa sistemalaýyn çemeleşme” diýen işinde öňe sürýän ideýalary giňden ýaýraýar. Ol işde syýasy sistema daşky sreda bilen giriş, çykyş mehanizmi boýunça üznüksiz gatnaşyklaryň jemi hökmünde serdilýär. “Girişde” syýasy sistema daşardan güýç kabul edýär, ýagny signallar, resurslar olar syýasy sistemanyň bütewiligine howp salýar. D.Iston olary iki topara bölýär, “talap” ol howpsuzlyk, ndiwidual azatlyk we deňlik, abadançylyk bilen baglanyşykly hem-de “goldaw” käbir talaplary kanagatlandyrmaga ýardam berýär we ýüze çykýan konfliktleri sazlaşdyrýar.

Şeýlelikde D.Istonyň taglymatynyň esasy tarapy ssysasy sistema dinamikada – ýagny mydama daşky sreda bilen özara gatnaşykda bolan bütewi organizm hökmünde seretmelidir. D.Iston tarapyndan öňe sürülen sistemalaýyn

analiz syýasy sistemanyň funksionirlenişiniň düzgünlerini ýüze çykarmagy we düzgünleşdirilmegi ýüze çykardy.

Ýöne şonuň bilen bir hatarda halkara gatnaşyklary oblastynda işleýän alymlar Istonyň açyşlaryny goldaýarlar, ýöne olar Istonyň netijelerini hemme sistema degişlilikde ulanyp boljakdygy bilen ylalaşmaýarlar hem-de halkara sistemasyny öwrenmeklige onuň gabat gelýändigini aýdýarlar.

Birinjiden: Ol netijeler diňe bir sistemanyň mysalynda, ýagny ABŞ-nyň mysaly esasynda çykarylan hem-de beýleki sistemalaryň aýratynlyklaryny göz önüne tutmaýar.

Ikinjiden: Istonyň kesgitlemesi halkara gatnaşyklaryna syýasy gatnaşklar hökmünde seretmeýär.

Üçünjiden: Şonuň üçinem Istonyň shemasy global halkara sistemada ulanylyp

boljak däl.

“Alamatlarr” – bu sistemanyň ýönekeý düzüm bölekleridir.

“Gurşaw” – bu sistema täsir edýän hem-de onuň bilen özara hereket edýän zatdyr. Sredanyň iki görnüşi bar: daşky sreda we içki sreda.

“Gurluş” düşünjesiniň mazmunynyň birnäçe aspektleri bar: a)sistemanyň elementleriniň gatnaşygy; b)elementlerden sistema gurmagyň usuly; c)sistemadan gaýdýan onuň elementleri üçin mejbur ediş, çäklendirmeleriň jemi.

Halkara gatnaşyklaryny seljermekde ulgamlaýyn çemeleşmegiň aýratynlyklary we esasy ugurlary.

Ulgamyň ýerine ýetirýän işi – bu sredanyň täsirine onuň reaksiýasy.

Halkara gatnaşyklarynyň analizine sistemalaýyn çemeleşmäniň aýratynlyklary we esasy ugurlary.

Halkara gatnaşyklarynyň umumy aýratynlyklaryna öz häsiýeti boýunça sosial gatnaşklar degişlidir. Ondan başga-da

sosial- şol bir wagtda hem halkara- sistemalary düzgün boýunça açyk we gowşak gurnalan sistemalara degişlidir.

Halkara gatnaşyklarynyň ýene-de bir aýratynlygy onuň esasy elementleri toparlar, sosial birleşmeler, aýry-aýry adamlar bolup durýarlar. Şundan ugur alyp – halkara sistemalary – bu özleriniň işlerine, aňyna, gymmatlyk orientasiýalaryna ýolbaşçylyk edýän adamlaryň özara täsirleriniň sistemasydyr.

Halkara gatnaşyklarynyň ýene-de bir aýratynlygy – sistemalary öwrenmeklige sistemalaýyn çemeleşmekdäki üns bermeli aýratynlyk, ýagny olaryň syýasy gatnaşyklar bolmagydyr. Şonuň üçinem global halkara sistemalarynyň ýadrosy döwletara gatnaşyklar sistemasydyr.

Halkara gatnaşyklarynyň spesifikasiýasyna düşünmekde, şeýle hem halkara sistemalaryň aýratynlyklaryny öwrenmeklige birnäçe çemeleşmeler bar: taryhy-tradision, taryhy-sosiologik, ewristiki, garyşyk we empiriki.

Şeýlelikde taryhy-tradision çemeleşmäniň esasynda “halkara sistema “ diýen düşüňjäni ol ýa-da beýleki bir döwürde döwletleriň arasyndaky diplomatik gatnaşyklary aňlatmak üçin ulanylandygy durýar.

Mysal üçin: R. Aron taryhy-halkara gatnaşyklaryna sosiologik çemeleşmäniň düýbünü tutyjylaryň biri hökmünde grek polislerini, XVII asyryň Ýewropa monarhiýalaryny, XIX asyryň Ýewropa döwletlerini hem-de döwürdeş Ýewropa we Gündogar döwletlerini özaralarynda deňeşdiripdir, ol olarda gaýtalanýan zatlary gözläpdir, şeýdibem geçmişiň taryhy okuwlary tarapyndan tassyklanany umumy kanunalaýyklyklary ýüze çykarjak bolupdyr.

R.Aron tapawutlylykda amerikan alymy M.Kaplan taryhy çemeleşmelerden daşda, ol teoretiki umumylyklar üçin taryhy maglumatlary garyp hasaplapdyr. Ol sistemalaryň we sistemalaýyn analiziň umumy teoriýalaryna

easlanyp, abstrakt teoretiki modelleri gurupdyr, ol halkara hakykata gowy düşünmäge kömek edýär.

Amerikan alymy Ž.Unsinger halkara gatnaşyklaryny öwrenmekligiň ewristik usulyny ýüze çykarypdyr. Başga bir amerikan alymy R.Rouzkrans taryhy-sosiologik we ewristik çemeleşmeleri sintez edipdir. Ol takyk taryhy ýagdaýlara esaslanypdyr, ol dokuz sany yzygider sistemalary ýüze çykarýar. Olar aşakdaky taryhy döwürlere gabat gelýär: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960 ýý.

Halkara gatnaşyklaryny sistemalaýyn öwrenmeklige empiriki çemeleşme hem bar.Ol halkara gatnaşyklarynyň praktikasynda real bolan zatlaryň kesgitli geografik regionlarda olaryň özara gatnaşygyna esaslanýar.

Halkara gatnaşyklaryny sistemalaýyn öwrenmekligiň çemeleşmeleriniň dürli-dürliligi halkara sistemalarynyň tipleriniň dürli-dürliligini aňladýar. Dogrudanam, geofrafiki-giňişlik häsiýetnama baglylykda umumyplanetar sistemany we onuň regional podsystemalaryny – komponentlerini ýüze çykarýarlar. Käbir alymlaryň pikirine görä planetar halkara sistemanyň ýaşamagy eýýäm SSSR bilen ABŞ-nyň arasynda global garşylygyň ýyllary döwründe jedejsiz syýasy hakykata öwürlipdir.

Halkara gatnaşyklarynyň kanunalaýyklyklary.

Her bir ylym onuň öwrtenilýän predmetiniň gaýtalanýan hökmany baglanyşygyna ýa-da başgaça aýdylanda onuň işleýşiniň we ösüşiniň kanunlaryny öwrenmeklige gönükdirilendir. Diňe bu esasyda ol özüniň gönükdirilen işini ýerine ýetirip bilýär, ýagny öwrenilýän obýektiň faktlaryny, hadysalaryny, waka-lary we prosesleri hem-de geljekdäki

ewolýusiýasyny önünden aýdyp bilýär. Ýöne bu önünden kesgitleme takyk we tehniki ylmlarda has takyk kesgittenilse, sosial ylmlarda ol beýle däl.

Sosial ylmlar jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen iş salyşýarlar, olaryň subýektleri bolsa dürli- dürli häsiýetli, dürli ykbally adamlar bolup durýarlar. Ondan başga-da olaryň ynançlary, gymmatlyklary, ideologiýalary hem biri-biriniňkiden tapawutlanýar. Şonuň üçin bu ýerde kanunlaryň problemsy başgaça. Elbetde abstrakt analiz etmek bilen käbir jemgyýetçi-lik faktyň ýa-da hadysanyň gaýtalanmagyna gözegçilik etmek bolýar. Ýöne iş ýüzünde bu köp mukdardaky şertlere gözegçilik etmegi talap edýär. Sebäbi bu ýerde durnukly “mydamalyk” kanunlar ýok. Şonuň üçin ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik hadysanyň ýa-da prosesini ewolýusion ýollaryny önünden aýtmak mümkin däl. Belli bolşy ýaly sosial ylmlarda kanunlar priblemasy jedelli bolup durýar.

Biziň bilşimiz ýaly tradision marksizmiň nukdaýnazaryndan kanunlar problemsy taryhy materializmiň umumy metodlarynyň esasynda çözülýär, bir tarapdan dünýä arenasynda hereket edýän döwletleriň içki syýasatynyň mazmuny bilen kesgittenilýär, beýleki bir tarapdan bolsa, umumy planetar masştabyndaky kapitalizmiň we sosializmiň söweşi bilen. Bu ýerde şeýle kanunlar emele gelýär, ýagny, “Dünýä sosializm sistemasyny jemgyýetçilik ösüşiniň aýgytlaýjy faktoryna öwürmek”, “Ösýän döwletleriň rolynyň ösmegi we goşulyşmazlyk hereketi”, “imperializmiň agressiýasynyň we krizisiniň güýçenmegi”, “döwletleriň başga döwlet gurluşy bilen parahatçylykda ýaşamagy”. Şol bir wagtyň özünde marksizmiň nukdaýnazaryndan, halkara gatnaşyklarynyň kanunlary düzgün boýunça kanunalaýyklyk häsiýetini göterýär.

Determinist düşünelere baglylykda ol ýa-da beýleki adamyň izolirlenen güýçleri jemgyýetçilik ösüşiniň umumy badyna täsir etmeýär, ýagny aýratyn indiwidleriň hereketleri makrososial

proseslere täsir etmeyär. Ösüş ýönekeý zatdan çylşyrymly zada barýan proses hökmünde düşündirilýär.

Soňky ýyllarda ýokarda bellenen ýaly determinizm ylmy teoriýadan gysylyp çykardy. Täze fundamental barlaglar ýüze çykdylar. Sinergetikanyň – (bulaşyklykdan tertibiň emele gelmegi) emele gelmegi we ösmegi dünýäni başga tarapyndan görmäge mümkinçilik döretdi. Ilya Prigožin bifurkasiýa nokadynda determinizm beýan etmegiň mümkin däldigini görkezdi. Mysal üçin: uçup barýan oka gelip ýene-de bir ok degse, ýaňky birinji uçup barýan ok iki bölege bölünýär, ýagny bifurkasiýa nokady döreýär. Şonda onuň bölekleriniň ugrunyň indi haýsy tarapa üýtgejekdigini öňünden kesgitläp aýtmak bolmaýar. Onuň mümkin bolmazlygy ylmyň ony bilmeýänliginden däl-de, bifurkasiýa nokady dörän ýagdaýynda, ony öňünden kesgitlemegiň mümkin bolmaýanlygyndadyr. Şeýlelikde ylymda köp ösüş ýollaryň barlygy hakynda, adamzat jemgyýetinde-de edil şonuň ýalydygy hakynda täze düşünje döreýär. Şeýlelik bilen adamzat jemgyýetiniň hem ösüşini öňünden kesgitläp bolmajakdygyna düşünmek bolýar.

Halkara gatnaşyklary we oňa gatnaşyjylar.

Halkara gatnaşyklary düşünjesi.

Halkara gatnaşyklary gadym wagtlardan bäri her bir döwletiň, jemgyýetiň, galyberse-de aýry-aýry adamyň durmuşynda uly orun tutupdyr. Milletiň döremegi, döwletara hereketleriniň döremegi, syýasy režimleriň formirlenmegi we üýtgemegi, medeniýetiň baýlaşmagy, sungatyň, ylmyň, tehniki progressiň we ykdysadyýetiň ösmegi halkara gatnaşyklary bilen berk baglanyşyklydyr.

“Sowuk urşuň” gutarmagy “dünýä sosialistik sistemanyň” dargamagy, öňki sosialistik respublikalaryň özbaşdak döwlet

hökmünde halkara arena çykmagy, milli bähbitleriň üýtgemegi adamlaryň gündelik durmuşyna, umuman bütün adamzadyň ykbalyna gös-göni täsir edýär. Şu zatlardan belli bolşy ýaly halkara gatnaşyklaryna teoretik akyl ýetirmegiň hökmanydygy belli bolýar.

“Halkara gatnaşyklary” okuw sapagy hökmünde ilkinji gezek birinji jahan urşundan soň ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň uniwersitetlerinde, ilkinji kafedralaryň dörän döwründe döräpdir. Şol wagtda hem ilkinji okuw meýilnamalar ýüze çykýar. Halkara gatnaşyklary öz ösüşinde täze depgini ikinji jahan urşundan soň aldy. Halkara gatnaşyklaryny öwrenmeklik harç edilýän serişdeler ABŞ-ny halkara gatnaşyklaryny we dünýä syýasatyny öwrenýän uly ylmy merkeze öwürdi. Bu ugur boýunça Edward Karryň, Nikolas Spaýkmeniň, Reýnhold Niburyň hem-de Gans Margentauň uly köp sanly işleri bar. G. Mergentau özüniň “Halklaryň arasyndaky syýasy gatnaşyklar. Häkimiýet we parahatçylyk ugrundaky göreş” diýen uly işini 1948-nji ýylda çap edipdir.

Häzirki gündeki dürli habarlara görä halkara gatnaşyklaryna degişli bütün dünýäde çap edilýän edebiýatlaryň 80% ABŞ-da çap edilýar. Şonuň bilen birlikde soňky döwürde halkara gatnaşyklary Ýewropada, belli bir derejede Angliýada, Fransiýada ösüp ugrady.

GDA döwletlerinde we Russiýada halkara gatnaşyklary akademiki sapak hökmünde 90-njy ýyllardan soň başlandy. Sebäbi ylmyň hem ykbaly beýleki syýasy ylmlaryňky bilen meňzeş. Şeýlelikde, Türkmenistan ýokary okuw jaýlarynda hem ýurdumyz Garaşsyzlygyny alanyndan soň halkara gatnaşyklary öwredilip talyby halkara gatnaşyklarynyň esasy düşüňjeleri bilen, şeýle hem onuň esasy teoretik ugurlary we onuň wekilleri bilen tanyşdyrmak. Netijede her bir talyp alan bilimleriniň üsti bilen, döwletleriň, Soýuzlaryň, döwletiňki we döwletiňki bolmadyk guramalaryň, köpdürli hususy subýektleriň arasyndaky bulaşyk ýagdaýdan özbaşdak baş çykarmagy

öwrenmelidir. Halkara gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň maksatlary, serişdeleri, strategiýalary hakynda özleriniň pikirlerini esaslandyryp bilmelidirler.

Eýran Yslam Respublikasynyň syýasy ulgamy.

Günorta-Günbatar Aziya yurtlarynyn arasynda Eýran Yslam Respublikasy merkezi geografiik yerleşiş bilen tapawutlanyar. Eýran Yslam Respublikasy demirgazykda Türkmenistan bilen araçâklenyâr. Eýran bilen bizin yurdumyzyn in uzyn yagny 1000 km-den köprâk döwlet araçâgi bar. Günbatarda ol Türkiye hem Yrak bilen, günortagündogarda Pakistan, Gündogarda bolsa Owganystan bilen araçâklenyâr. Gorişy Owganystana garanda Eýranyn geografiik'yerleşiş has amatlydyr, sebâbi, ol deriiz portlaryny we Hindi okeana göni çykyp bilyâr, yurdun günorta kenary Pars we Oman aylaglarynyn suwlary bilen yuwulyar. Demirgazykda bolsa Eýran yollary Kaspi denizine hem çykyar. Pars aylagy we Kaspi denzi bilen araçâklenmegi Eýranyn ayratyn-da EKO yurtlary bilen halkara hyzmatdaşlygy ginelmen üçin uly amatlylyk döredyâr.

Eýran Yslam Respublikasy Günorta-Günbatar Aziyada meýdanynyn möçberi boyunça Saud Arabystanyndan sonra in iri döwletdir. (Meýdany 1648 mün kw. km. ilaty 61,6 mln. adam. (1994). Paytagty Tâhran. (10 mln. yaşayjy).

Eýran — in gadymy döwletlerin biridir we ozal bu yurtda döwlet gurluşygy konstitusion monarhiya formasynda alnyp barylyardy. 1979-njy yylyn fewralynda monarhiya garşy rewolyusiyanyň netijesinde yurdun şalyk düzgüni yykyldy. 1906-njy yylda kabul edilen konstitusiya yatyry-lyp 1979-njy yylyn 1-nji aprelinde bâri, yagny garaşsyzlygyny gazanaly 3âri yurdun resmi ady Eýran Yslam Respublikasy diyip

atlandyrylyar. Respublikan prezident döwlet gurluşyna geçse-de, yurdun durmuşynda fslam dininin aýratyn roly saklanyar.

Ozalky SSSR-in düzüminde bolan döwründe Türkmenistana Yakyn JÜndogaryn yurtlary, şol sanda gonşy-Eýran bilen gatnaşyk etmek gada-'andy. Garaşsyzlyk yyllarynda we aýratyn-da Bitarap döwlet bolaly bâri ~ürkmenistanyn gonşy Eýran bilen hyzmatdaşlygynyn tâze döwri başlaniy.

Türmenistan we Eýran Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasynyn (EKO) agzalarydyr. 10 sany döwletden ybarat EKO-nyn yurtlaryna Türkmeni-tan eksportunyn 86 prosentinden gowragy öndürilyân pagta süýümi, gaz. nebit, nebit önümleri we elektrik energiya duzyâr.

Tejen-Sarahs-Maşat demir yolunyn açylmagy, Türkmenistany—Eýran az prowodynyn, yokary woltly elektrik liniýalarynyn tâzu gurluşyklary-yn ulanylmaga berilmegi Türkmenistan—Eýran gatnaşyklarynda taze ıpgyr döredyâr. Azyk önümleri, awtobuslar, yenil senagatanyn öfiümleri., halkyii sarp edyân harytlary Türmenistanyn Eýrandan getirýân önümlerinin esasy görnüşleridir.

ILATY. Eýran Yslam Respublikasy ilatynyn sany boyunça Günorta-Günbatar Aziya subregionynda in iri yurtdyr. Yurdun ilaty 61,1 mln. adam (1994) bolmak bilen ol köp milletliligi bilenem tapawutlanyar. Bu yerde eýran we türk dilli toparlarynyn halkyyetlery yaşayalar. Döwletin resmi dili-pars dili. Yurdun ilatynyn 3/4 bölegi parslardan, kürtlerden, buluçlardan, tâjiklerden, owganlardan, 1/3 bölegi bolsa türkmenlerden, azerbayjanlardan we beyleki türki dillerinde gepleýân halklardan ybarat. Eýranyň günortasynda 0,5 milliondan gowrak araplar yaşayarlar.Eýranda bir million adandan köprük türkmen yaşayar. Olar Demirga-zyk Horasanda Gurgen deryasynyn we Etrek deryasynyn Eýrana degişli jülgelerinde, Kaspinin kenaryakasynda, Maşatda, Kûçan, Dereges, Sarahs (Eýranda-da Sarahs şâheristany bar) şâheristanlarynda yaşayarlar. Eýran-da ýaşayan türkmenlerin

aglabasy sowatsyz we olar esasan obalarda yaşayarlar. İlatyri tebigy ösüşü 3 prosente golay. Şâher ilaty bolsa 47 prosent moçberindedir. Obalardan şâherlere geçmekliginin güyçlenmegi — Eyra-nyri esasy migrasiya prosesidir.

İlatyn ortaça gürlügi 1 kw. km-e — 37,3 adam. Yurdufi territoriya-synda ilat örân endigansyz yerleşyâr. Çöllerde ilatly punktlar yok diyen yaly, yurdun ilatynyn esasy bölegi yurdun demirgazygynda yerleşendir we ol yerde ilatyfî gürlügi 1 kw. km-e 70 adamdan geçyâr. Yurdun iri şâherleri hem onun demirgazygynda yerleşendir. Tâhran şâheri (10 mln. adam, (1994)— yurdun paytagty we dine Eyranda dâl, Günorta-Günbatar Aziyada in iri şâher hasaplanyar. Ol deniz derejesinden 1200 m. belent-likde yerleşendir. Tâhran — yurdun paytagty in möhum senagaty we medeni merkezi we gadymy şâherlerin biridir. Ol demir yol, şosse we howa yollarynyn çatyrygydyr. Eyranyň âhli senagat kârhanalarynyn 50 prosentden köprâgi Tâhranda yerleşendir. Şâherin senagaty metal işleyan, maşynlary ygynayan, himiya, dokma, deri, trikotaf, haly, ayna, azyk se-nagat pudaklaryndan ybaratdyr.

Tâhranda örân köp o\vnuk senetçilik we hünârmentçilik ussahanalary bar. Şâherin demirgazyk bölegi yewropa kembinde ol göni köçeler, köp etafly jaylary abadanlaşdyrylan meydançalar, parklar bilen has abadan-laşdyrylandyr. Tâhran şâherinde gadymy yadygârlıklar, köşkler, metjitler kân.

Yurdun iri şâherlerinin biri, Eyran Azerbayjanynyn merkezi Tebriz Zakawkazye we Türkiyâ gidyân yolun boyunda deniz suw derejesinden 1416 m. yokarda yerleşendir. Eyranyň gadymy paytagty İsfahan şâheri ilatynyn sany boyunça üçünji orunda duryar. Ol möhum senagat merkezi we transport çatyrygydyr.

Yurdun günorta çetinde Şat-el-Arap deryasynyn deltasynnda adada yerleşen Abadan Eyranyň nebiti gaytadan işleyân senagatynyn esasy merkezidir. Maşat—Eyranyň demirgazyk-günbataryndaky iri iri şâheri bolmak bilen ol azyk we yenil

senagatynyn merkezidir. 1996-njy yylda Tejen—Sarahs (Türkmenistan) demir yoly Maşada çenli gurlup, Eyranyň demir yol setine 1996-njy yylda birikdirildi.

HOJALYGY. Bol tebigy baylyklarynyň bolmagyna gararnazdan, Ey-ran Yslam Respublikasy 60-njy yyllara çenli esasan agrar yurtdy. 70-nji yyllardan ykdysadyýetde sonra senagatyn rolyny artdyrmak bilen hâzir Eyran agrar-industrial yurda öwürüldi. Esasy milli girdejini Eyran indi senagatdan, aýratyn-da nebit çykarmak we eksport etmekden alyar (1996 yyldan Ey-randa 181 million tonn nebit önderildi).

Eyranyň milli senagatynyn esasy pudagy magdan çykarmak, birinji nobatda nebit çykarmaklyga degişlidir. Nebitin anyklyan zapasy boyunca Eyran dine Kuweytden we Saud Arabystanyndan yza galyar we Yakyn hem Günorta Gündogarda üçünji orny eeleýâr. Has iri nebit kânleri yur-dun günorta-günbatar böleginde yerleşyâr. Olar Naftelfiya, Haftel, Aga-Jary, Meje-Süleyman, Geçsaryň, Zilay, Lâle we beylekilerden ybarat. Yurdym merkezi bölegindäki Gum-tâze iri nebitli rayonydyr. Nebit bilen birlikde gaz kânleri hem bar. Kömrüfi 90 prosent yurdun demirgazyk böleginde çykarylyar. Kömür çykarmagyň esasy rayony Şemşek we . Abyek kânleridir.

Gara we renkli metallaryň magdanlary beyleki magdanlara garanda az çykarylyar. we köplenç daşary yurtlara eksport edilyâr. Olaryň esasy kânleri Bafk, Tâhran, Semnan, Isfahan' Amolya, Şakrut we Kaşan rayon-larynda yerleşyâr. Aýratyn-da sonky yyllarda Ey-randa işlâp çykaryş senagaty çalt ösdürilyâr. Onufi esasy pudaklary nebiti gaytadan işleyân, azyk, dokma we tikiň-tritokaf pudaklaryndan ybaratdyr. İşlâp çykaryş pudaklarynyň arasynda dokmaçylyk işinji orny eeleýâr. Dokma senagatynyn esasy mer-kezleri— Tâhran, Şany, Begşâner, Tebriz we Isfahan, Şuşa (Mazenderan), Şiraz, Maşat, Gum we beylekileridir.

Oba hojalyk önümlerinin 3/4 bölegini ekerançylyk pudaklary beryâr. Ekin yerlerin den yaramly suwarymly ekerançylyk «düme» ekerançylygy az hasyllylygy bilen tapawutlanyar. Ekin meýdanlarynyň 3/5 bölegi dâneçilik — bugday, arpa, Demirgazykda şaly ekilyâr. Tehniki ekinlerden gowaça esasy orny eelese-de, sonky yyllarda temmâki ekinleri artdyryly-ar, demirgazykdaky has çygly subtropik rayonlarda çay we sitrus ekinleri ösdürilip yetiştirilyâr.

Goyundarçylyk maldarçylygyn esasy pudagydyr. TRANSPORTY. Eýranyň transportunyň möhüm görnüşleri awtomobil we demir ýol transportlarynda yurdun günorta-günbatarynda turboprowod aýratyn uly rol oynayar. Şosse yollarynyň esasy çagyrygy Tâhran bolmak bilen, ol yerden — Tâhran—Pehlewi-(379 km), Tâhran—Tebriz—julfa (762 km), Tâhran—Maşat (920 km) gara yollary dürli tarapa gidyâr. Eýranyň Türkmenistan bilen ykdysady-sowda aragatnaşyklarynda Ma-şat—Bajygyran gara yoly barha uly ähmiýete eedir. 01 1996-njy yylda gurlup başlanan Aşgabat—Gowdan—Bajygyran gara yoly bilen birikdiri-ler.

Transeýran demir ýol magistralynyň hem ykdysady ähmiýeti uludyr. 01 Tâhranyň üsti bilen Kaspi kenaryaka rayonlaryndan Pars aýlagynyň portlaryna çenli 1400 km. uzalyp gidyâr.

Soňky yyllarda Eýran döwletinde howa transportyna hem uly üns beryârler.

Russiýa federasiýasynyň syýasy ulgamy.

Russiýa Federasiýasy meýdanynyň ululygy, ilatynyň sanynyň köplügi we ykdysady potensialynyň kuwwaty boýunça GDA-nyn in uly dowletidir. Onun payyna GDA-nyn territoriýasynyň 3/4 bölegi, ilatynyň yary-syndan gowragy, senagat önüminin 2/3-sini we oba hojalyk önümleriniň 1/2-si

düşyâr. Meydany 17075,4 mün km², ilaty 158 mln. adam (1996 y) Russiya demirgazyk-günbatarda Norwegiya we Finlyandiya, günbatar-da Estoniya, Latwiya, Litwa, Polşa, Belarus, günorta-günbatarda Ukraina, günorta Gruziya. Azerbayjan, Gazagystan, Hytay, Mongoliya, Koreya Halk-Demokratik Respublikasy bilen araçâkleşyâr. Russiya Federasiyasy Ýewropanyn gündogarynda, Aziyanyn demirgazygynda yerleşyâr, ona dünýâ okeanlarynyn üçüsiniň denizleri yanaşýarlar. Demirgazyk Buzly okeanyň Ak, Barents. Karsk, Laptewler, Gündogar Sibir, Çukotka; Ýuwaş okeanyň Bering, Ohot, Yapon; Atlantika okeanyň Gara, Azow, Baltika denizleri we yapyk deniz Kaspiý yanaşýar. Russiya Federatiw döwlety bolup, onun düzüminde 21 respublika: Adygey, Başkartistan, Buryatstan, Altay Respublikasy (ozalky Dagly Altay), Dagystan, Kabardin-Balkar, Galmyk-Halmg Tangç, Garaçay-Çerkes, Kareliya, Komi, Mariy El, Mor-dwa, Saha (Yakudystan), Demirgazyk Osetiya, Tatarystan, Tuwa, Udmurdystan, Hakasiya, Çeçenystan, Çuwaşystan, bir awtonom oblast (Ýewrey awtonom oblasti) we 10 awtonom okrug: Agin-Buryat, Komi-Permyak, Koryak, Nenes, Taymyr (Dolgan-Nenes), Buryat-Ust-Ordasy, Hanty-Mansi, Çukotka, Ewenks, Yamal-Nenes. 1958-nji yyldan bâri Rus-siyanyn ölkeleriniň (6 öлке) we oblastlarynyň (49 oblast) sany üýtgeşsizdir. Moskwa we Sankt-Peterburg şäherleri yörite administratiw birlikler hukuklaryndan peýdalanyrlar. Şeýlelikde Russiya Federasiyasy 89 syýasy-administratiw-territorial birliklere (subyektlere) bölünýâr.

Russiya Federasiyasy köp milletli döwletdir. Onun çäklerinde 100-den gowrak milletler we halklar yaşaýarlar. Ruslar umumy ilatyn 4/5 bölegine dendir, yurtdaky respublikalaryň köpüsinde, awtonom okrugla-ryn hemmesinde ruslar agdyklyk edýârler. Her milletin, halkyn özbaşdak döwlet emele getirmek hukugyny nazara alyp, Russiyada 31 milli-territorial birlikler (respublikalar, awtonom okruglar, awtonom oblastlar)

döredildi. Russiya Federasiyasında senagatyn güyçli ösmegi şâher ilaty-nyn sanynyn artmagyna getirdi. Hâzir (1994 y.) umumy ilatyn 74 pro-senti şâher ilatydyr. Yurtda 1037 şâher bolup, olaryn 12-nin ilaty 1 mln. adamdan köpdür. Olara millioner şâherler diyilyâr. Moskwa (9 mln.), Sankt-Peterburg (5 mln.), Nirniy Nowgorod (1,5 mln.), Nowosibirsk (1,5 mln.), Yekaterinburg (1,4 mln.), Nowosibirsk (1,5 mln.), Samara (1,3 mln.), Omsk (1,2 mln.), Çelyabinsk (1,2 mln.), Gazan (1,1 mln.), Perm (1,1 mln.), Ufa (1,1 mln.)

Şu yokardaky uly şâherlerin töwereginde köp sanly hemra şâherleri dörâp aglomerasiya emele getirýârlar. 01 aglomerasiyalar Moskwa, Sankt-Peterburg, Yekaterinburg, Kuzbas, Samara, Nifniy Nowgorod, Woronef, Çelyabinsk we başgalar. Russiya zâhmet resurslaryna doly üpjün döwletdir. Emma ilatyri tebigy köpelşinin örân pese gaçmagy geljekde zâhmet resurslarynyn yetmezçiligine getirer.

HOJALYGY. Russiya GDA-nyn yurtlarynyn arasynda ykdysady po-tensialy boyunça in kuwwatly döwletdir. Tebigy şertleri we resurslary örân bay we köp görnüşlidir. GDA-nyn âhli demir magdan zapaslarynyn 55 prosenti, daş we gonur kömrün 77,2 prosenti, içip bolar yaly agyz suwlarynyn we tokay resurslarynyn 90 prosenti jemlenendir. Onun payy-na GDA-da oba hojalygynda peydalanylyan yerlerin 40 prosentden gowragy, sürülyân yerlerin 60 prosenti degişlidir. Russiya Federasiyasında halk hojalygynyn aşakdaky pudagara kom-pleksleri emele geldi.

Yangyç energetiki kompleksi. 2. Çig mallary we maferiallary öndürydn pudaklaryn kompleksi. 2.1. Metallurgiya kompleksi. 2.2. Dag himijja kompleksi. 2.3. Tokay senagat kompleksi. 2.4. Mineral gurluşyk materiallar kompleksi. 3. Maşyn gurluşyk kompleksi. 4. Agrosenagat kompleksi. 5. Transport kompleksi. 6. Gurluşyk kom-pleksi. 7. Sosial jja-da infrastruktura kompleksi.

Yangyç-energetika kompleksi nebit, gaz, kömür, slanes, torf çykaryan senagatlardan we elektrik stansiyalardan ybaratyr. Russiya dünýânin yangyç energetiki resurslara bay döwletlerin biri bolup, onda belli nebit, gaz, kömür basseynleri bardyr. Olar: Günbatar Sibir, Powolfye. Demirga-zyk-Kawkaz, Peçora nebit-gaz basseynleri. Kuzbas, Kan-Açinsk, Günorta-Yakıt, Moskwa etegi, Workuta kömür basseynleri; Bu basseynler yurdun halk hojalygynda ginden peydalanlyar. Nebit-gaz geçiryân turbalar bu kompleksin möhüm sostaw bölegidir. (sur. 11)

Maşyn gurluşyk kompleksi yurdun senagatynyn esasy ugurlarynyn biridir. Russiyada awtomobil, wagon, teplowoz, elektrowoz, oba hojalyk maşynlaryny, gâmi gurluşygy, inçetakyk tehnikalary öndürmek, ylmy-tehniki progresifi enjamlaryny, priborlaryny öndürmek güýçli depginde ösdürildi. Maşyn gurluşynyn uly merkezleri: Moskwa, Sankt-Peterburg, Yekaterinburg, Twer, Samara, Wolgograd, Wladimir, Nifniy Nowgorod, Woroner, Don boyundaky Rostow, Nowosibirsk, Çelyabinsk, Wladiwostok we başgalar.

Russiya Federasiyasy önümçiligin territorial yerleşişine laýyklykda 2 ykdysady zona we 11 sany ykdysady rayona bölünýär.

Yurdun şäherlerinin arasynda dünýânin uly şäherlerinin biri Moskwa aýratyn orun tutýar. Moskwa-Russiya Federasiyasynyn paytagly, Moskwa oblastynyn administratiw merkezi, Gahryman şäher. Moskwa-nyn ösmeginin esasy faktory onun amatly ykdysady- geografiki yerleşişidir. Ol bâş denzin portydyr. 1918-1991 yyllaryn arasynda Moskwa ozalky SSSR-in paytagtydy. Moskwada senagat öran giýyçli ösen bolup, olardan

awtomobil, stano-klar çylşyrymly \ve ylmy köp talap edýân, takyk we inçe tehnika çylşyrymly we yjmy köp talap edýân, takyk we inçe tehnika, dokma, dermanlar we medisina enjamlaryny öndüryân, parfyumer-kosmetiki önümler,

poligrafiya senagatlary aýratynam uly orun tutýarlar. Moskwa GDA-nyn in wajyp, ylym, medeniyet, bilim merkezidir. Şäherde 76 yokary okuw J'aylary, milli kitaphana, onlarça teatrlar, muzeýler, arhi-tektura yadygârlikleri bar. (sur 12)

YKDYSADY RAYONLAR. Rayon emele getiriji faktorlary göz önünde tutup, Russiyada 11 sany ykdysady-geografik rayona bölünýär. Bu rayonlar biri-birinden önümçiligi yöriteleşiji we onun strukturasy, tebigy resurs potensialynyň peýdalanyş derejeleri, sosial ösüşleri boýunça tapawutlanylýarlar. Ykdysady rayonlaryň her biri belli bir funksiýany yerine ýçtiryär. Respublikanyň Ýewropa bölegindäki rayonlarda ilatynyň köpüsi, material gymmatlyklarynyň esasan ýerleşýän hem bolsa, olarda yangyç energetik resurslar ýetmezçilik edýär.

Gündogardaky ykdysady rayonlar Russiýanyň 3/4 territoriýasyny tutup, olarda ilatynyň bary-yogy 1/5 bölegi ýaşayar. Bu rayonlar mineral çig mal resurslaryna örän baý bolup, olaryň peýdalanyş derejesi yyl-yyldan yokarlanylýar. Russiýa Federasiýasynyň çäklerindäki ykdysady-geografiki rayonlar aşakdakylardyr (sur. 13):

1. Merkezi ykdysady-geografiki raýon.
 2. Merkezi Gara toprakly ykdysady-geografiki raýon
 3. Demirgazyk-Günbatar ykdysady-geografiki rayon
 4. Wolgo-Wyatka ykdysady-geografiki rayon
 5. Demirgazyk ykdysady-geografiki rayon
 6. Demirgazyk Kawkaz ykdysady-geografiki rayon
 7. Powolfye ykdysady-geografiki rayon
 8. Ural ykdysady geografiki rayon
 9. Günbatar Sibir ykdysady-geografiki rayon
 10. Gündogar Sibir ykdysady-geografiki rayon
 11. Uzak Gündogar ykdysady-geografiki rayon
- Altay ülkesi, Altay respubli-kasy, Tyumen, Omsk,
Nowosibirsk, Tomsk, Keme-rowo oblastlary

Krasnoyarsk iilkesi, Irkutsk, Çita oblastlary, Tuwa, Buryadystan respublikalary Habarow, Primorye ülkeleri, Magadan, Kamçatka, Amur, Sahalin oblastlary, Saha (Yakudystan) respublikasy. Ýewrey awtonom oblasti Russiyanyn daşary yurtlar bilen ykdysady gatnaşyklary. Russiya dünýânin örân köp yurtlary bilen söwda ykdysady gatnaşyklaryny alyp baryar. 01 gatnaşyklar GDA-nyn yurtlarynda uly orun tutyar. Türkmenistan bilen Russiyanyn ykdysady gatnaşyklary dap bolup gelen birek-birege ynanyşmak, dostluk, hyzmatdaşlyk esasynda halk hojalygyn hemme pudaklarynda alnyp barylyar. Yangyç-energetika we transport pudaklarda Russiya bilen Türkmenistanyň uzak möhletleýin şertnamalary bardyr. Sosial sferadaky (ylymda, medeniyetde, bilimde) gatnaşyklar ösdürilýär.

GDA dowletleriniň syýasy ulgamy.

Merkezi Aziya yurtlarynyň düzümine Türkmenistan, Özbekistan, Tajikistan, Gyrgyzystan, Gazagystan girýär. (sur. 19) Meydany 3 mln. mün kw. km: Ilaty 52 mln. adam. PU döwletler Aziyanyn merkezinde işeni üçin olara Merkezi Aziya döwletleri diýilýär. Olaryň tebigy şertlerindäki we resurslaryndaky taryhy-geografiki ösüşlerindäki, ykdysa-dy-geografiki yerleşişindäki, hojalygyn ýöriteleşişindäki menzeşlikleri bulary bir bütewi regiona birleşdirmäge esas döredýär. Ozalky sowet hâkimiyeti yyllarynda bu yurtlara Orta Aziya döwletleri diýilýärdi.

Merkezi Aziyanyn tebigy resurslary aşakdaky toparlara girýän baylyk-ly ybaratdyr.

Yangyç energetiki resurslar; 2. Demir magdan resurslary; 3. imetallar; 4. Mineral gurluşyk materiallar; 5. Yer-toprak resursla-

6. Suw resurslary; 7. Klimat resurslary; 8. Rekreasion resurslary;

3iologiki (ösümlik voe hayvoanat dünýâsi) resurslar.

Bu resurslaryn geografiki yayrayşy we peydalanylşy, önümçiligin

teritorial yerleşişine, onun yöriteleşişine kesgitleyji tâsir edyâr. Ýangyç-eneregtik resurslarynyn zapaslary boyunça Merkezi Aziya ^letleri dünýâde öndâki orunlaryn birini eyeleyâr. Yangyç balansynda igy gazyn we nebitin resurslary has tapawutlanyarlar. Tebigy gazyii sy yataklary Türmenistanda (Murgap nebit-gaz oblasti), Özbekistanda Buhara—Hywa nebitgaz oblasti), az-kem Gazagystandadyr Hut şonun üçin hem çykarylan tebigy gazy peydalanýjylara yetirmek maksady bilen gaz geçiriji turbalar zoprowodlar) guralandyrlar. Merkezi Aziya GDA-nyn nebitli rayonla-biri hasaplanylýar. Esasy nebit yataklary Günbatar Türkmenistanda, ^agystanyn Mangyşlak yarym adasynda, Elba—Ural aralygyndadyr. ' kömür zapasly yataklar: Gazagystanda—Garaganda, Özebgistanda— Angren, Gyrgyzystanda — Daşkömür, kyanak; Tâjigistanda— Sulyukta.

Demir magdan resurslary: Gazagystanda— Garaganda, Kustanay astlarynda, Özbekistanda — Daşkent oblastynda, marganes Garaganda astynda, hrom Aktyubinskinin golayynda. Polimetallar Gazagystanda, rgyzystanda, Tâjigistanda gin yayrandyr. Gymmat bahaly metallardan begistanda altynyn uly zapaslary bar

Mineral gurluşyk materiallary Merkezi Aziya döwletlerinin hemmesinde gin yayrandyr.

Merkezi Aziya döwletlerinin şertlerinde yer-toprak resurslary örân hüm orna eyedir. Oba hojalygynda peydalanýyan yerlerin umumy ydany 275 mln. ga. bolup, şondan 225 mln. gektary öri meýdanlary.

Iň ähmiýetli deryalary Amyderya we Syrderya bolup, bu iki deryanyn payy-Merkezi Aziyanyn yer üsti suwlarynyn 3/4

bölegi düşyâr. Syrderya-n uzynlygy (Naryn bilen) 3019 km., Amyderyanyňky 2540 km. Bula-i suwlarynyň hemmesini oba hojalygynda pedalanýmagy netijesinde 1976-njy-yyldan bâri Aral denzini suw barmayar we Aralyri suwy azalyp aşak düşüp, «Aral ekologiki problemasy» emele geldi. Hâzir bu barada MerRezi Aziya döwletleri Uzak möhletleyin programma esasynda degişli çäreler görýârler. (sur. 20)

Beyleki deryalardan Gazagystanyň gündogaryny kesip geçýân Yrtyş, demirgazyk-günbatarda Ural, gündogarda Ili, Türkmenistanda Murgap, Tejen, Etrek, Gyrgyzystanda Çu, Talas deryalaryny görkezmek bolar. Merkezi Aziya deryalary esasan suwaryş, gidroenergetiki maksatlar üçin peydalanýarlar. Uly kölleri: Aral, Balhas, Yssykköl, Deriiz, Zaysan, Sarygamyş, Yerasty suwlary duzlylyk derejeleri boyunça süýji suwly we min-nerallaşan diýen toparlara bölünýârler.

Yerasty süýji suwlary köplenç halatda öri meýdanlaryny (ayratynam çöllerde) suwlulandyrmakda (guyylar gazmak bilen), mineral çeşmeler kurort hojalygynda ginden peydalanýlar. Pamir-Alay, Tyanşan daglarynda 7000-den gowrak buzlyklar bardyr. Olaryň köpüsi Amyderyanyň, Syrderyanyň iymitlenýân çeşmeleri bolup hyzmat edýârler.

Merkezi Aziyanyň klimaty kontuental hâsiyetde bolup, onda pa-syllaryň, gije-gündizin howasynyň tapawutlary uludyr. Düzlukierinde klimatyn hâsiyetli aýratynlyklary yyly, güneşli günleriň sanynyň köpligi, gurak, ygallaryň az düşýânligi, wegatasiya döwrüniň dowvamlylygy, gün 107

radiasiyasynyň örân yokarylygydyr. Merkezi Aziyanyň klimat şertleri bu yerde yylylygy söyyân oba hojalyk ekinlerini ekmâge mümkinçilik berýâr. Gurak, çyglylygy örân pes klimat Bayramalydaky böwrek keselleri sana-toriyasynyň esasy kesel bejeriş serişdesidir.

Merkezi Aziya ösümlik we haywanat dünýâsini (biologiki resurslary) bay bolup, olar halk hojalygynda ep-esli derejede peydalanýarlar.

Ilaty. Merkezi Aziya döwletleri ilatyn tebigy köpelişi GDA-nyn bey-leki yurtlaryndan yokarydyr, yagny her 1000 adama 24,7 promilla bara-bar. Bu döwletler köp milletli bolup, olarda özbekler, gazaklar, tâjikler, türkmenter, gyrgyzlar, tatarlar, ruslar, ukrainler, garagalpaklar, nemesler, başgyrtlar, Orta Aziya yewreyleri, uygurlar, koreyler, buluçlar we beyleki halklar yaşayarlar.

Şâher ilaty 39,5 prosent, (263 şâher we 473 şâher tipli posyoloklar bar). Ilatyn orta gürlügi 1 kw. km. 16,2 adam. Emma döwletler aýry-áýry oblastlar boyunça ilatyn gürlügi ortaça görkezijiden düypgöter tapawut-lydyrlar. Özbegistanyn Andyjan oblastynda 1 kw. km. yere 420 adam düşüp, bu oblast dünýânin in gür ilatly yerlerinin biridir. Fergana oblasty hem gür ilatly bolup, 1 kw. km. yere 308 adam düşýâr. Munun tersine Gazagystanyn Jezgazgan oblastynda bu görkeziji 1,6 adama, Gyzylorda oblastynda 2,9 adama, Aktyubinsk oblastynda 2,5 adama barabardyr.

Merkezi Aziya döwletlerinde zâhmet resurslary artykmaçlyk edýâr. Âhli ilatyn yarysyna golayy (24,7 mln. adam) zâhmete ukyply adamlar-dyr.

Hojalygy. Merkezi Aziya döwletlerinden aşakdaky pudagara kom-pleksleri we energiya önümçilik sikilleri emele geldi.

Yangyç-energetik kompleks. 2. Metallurgiya kompleksi. 3. Maşyn gurluşyk we metal işleyân kompleks. 4. Himiya senagat kompleksi. 5. Agrosenagat kompleksi. 6. Transport kompleksi. 7. Gurluşyk kompleksi. 8. Sosial kompleksi. Yeriil senagat komplek-si.

Her bir döwlet üçin bu komplekslerin aýry-áýry görnüşleri mah-susdyr.

Yangyç-energetiki kompleksi nebit, gaz, kömür we elektroener-getikadan ybarat bolup, olardan nebit-gaz senagatlary Türkmenistandart, kömür senagaty Gazagystanda osendirler.

Elektroenergetika bu döwletlerin hemmesinde hem ösen bolup, elek-trostansiyalaryn köpüsi yangyç bilen işleyârler.

Gidroelektrik stansiyalary Amyderyada, Syrderyada we olaryri goşantlarynda guralandyrlar. Mese-lem Wahş, Naryn kaskadlary. Uly elektrik stansiyalary: Ekibastuz, Alma-ta, Garaganda, Syrderya, Daşkent, Angren, Nowayy, Mary GRES-leri;

Nurek, Gayrakkum, Togtagul, Uçgurgan, Ust-Kamenogorsk, Buhtarma GES-leri. Merkezi Aziya elektroenergetikany eksport edyân regiondyr.

MetaHurgiya kompleksinde Gazagystan görnükli orun tutyar, ayra-tynam renkli metallurgiya ösendir. Gyrgyzystanda, Tâjigistanda renkli metallurgiyanyn uly merkezleri bar. Gara metallurgiya merkezi Temirtau (Gazagystan), Bekabat (Özbekistan), renkli metallurgiya mer'kezleri: Gazagystanda — Balhaş, Jezkazgan, Karsakpay, Şymkent, Ust-Kamenogorsk, Özbekistanda — Galmakir, Zerewşan, Almalyk; Gyrgyzystanda — Haydarkân, Çauway, Kadamjay,; Tâjigistanda — Tursunzade, Altyntopgan.

Merkezi Aziyada esasan yerli zerurlyklary üpjün edyân oba hojalyk maşyn gurluşygy, metal önümlerini öndüryân we maşyn remont kârhanelary uly orun tutyar. Maşyn gurluşygynyn uly merkezleri,; Daş-kent, Almata, Pawlodar, Garaganda, Bişkek, Samarkand, Duşanbe, Aşga-bat.

Merkezi Aziya döwletlerinde himiya senagaty ösendir. Himiki re-surslaryn bazasynda esasy himiya (mineral dökünlerini, duzlaryn dürli görnüşlerini öndürmek) yod, brom, tebigy arassa kükürt, sulfat natriy, karbid-kalsiy senagatlary möhüm âhmiyete eedir. Dag himiya senagat merkezleri: Bekdaş («Garabogazsulfat»), Gowurdak, Çeleken, Jebel; fos-for dökünleri Çârjewde, Samarkantda, Kokandda, Jambylda; azot dökünleri — Maryda, Çyrçykda, Ferganada, Nowayyda, Angrende öndürilyâr. Nebithimiyä merkezi; Türkmenbaşy, Seydi, Addyrau, Pawlodar, Şymkent, Fergana, Altyaryk. Hlor Ҳawan elektrohimpzawodynda, sintetiki süyüm Ferganada, farmasewtiki önümleri — Şimkentde, Aşga-batda.

Merkezi Aziya döwletlerinin in ösen pudagara kompleksi agrosena-gat kompleksi bolup, onun payyna halk hojalyk önümlerinin yarysyndan gowragy düşyâr. Agrosenagat kompleksi oba hojalyk ekinlerinin we mal-darçylygyn önümlerini gaytadan işleyân senagatyn güýçli ösmegi getirdi hem-de tâze-tâze pudagara komplekslerin emele gelmegine mümkinçilik berdi. Hâzir bu yerde oba hojalygy bilen senagaty birleşdiryân pudak-layyn komplekslerin birnâçesi bar:

1) dâne-un-çörek, 2) pagta-dokma, 3) gant şugundyry-gant senagaty, 4) pile-yüpekçilik, 5) üzüm-çakyr, 6) miweçilik-miwe konserwi-guradylan miwe, 7) yag beryân ösümlikler-ösümlik yagy, 8) maldarçylyk — et-süyt, gön-teletin senagaty, 9) temmâki ekinleri — temmâki senagaty, 10) dowardarçylyk-garaköli bagana— yüii senagaty. Şeýlelikde köplenç ha-latda yenil we azyk senagatlarynyn çig mal bazalary oba hojalygydyr.

Merkezi Aziyanyn klimat şertlerinde suwarma ekerançylykda yokary hasyl almak mümkindir. Suwaryş maksatlary üçin Irtyş-Garaganda, Arys-Türkestan, Çu, Uly Fergana, Demirgazyk Fergana, Amyderya-Buhara, Amyderya—Garşy, Gissar, Dalwerzin, Garagum kanallary guraldy. Suw howdanlarynyn uly topary kanallary we ekin meydanlary suw bilen üpjün etmeklik yardım edyâr. Agrosenagat kompleksinin düzüminde pagtaçylyk we dâneçilik podkompleksleri aýratyn uly âhmiyete eedirler. Pagtaçylyk Merkezi Aziyanyn oba hojalygynyn esasy ugrydyr. Go-vvaçanyň ekin meýdany 3 mln. gektardan gowrak blup, ortaça yylda 7,5—8 mln. tonna pagta ya-da 2.5 mln. tonna pagta süýümi öndürilyâr. Esasy pagtaçylyk oazisleri: Fergana deresi, Mürzeçöl, Zerewşan, Surhan-derya, Çirçik, Angren, Murgap, Tejen deryalarynyn basseynleri, Amyderyanyň orta we aşak akymlyry.

Pagtaçylyk podkompleksine pagta öndüryân hojalyklar. pagta tayar-lanyş punktaly, pagta arassalayjy zawodlar, nahmata

kârhanalary, pagta wagyny öndüryân kombinatlar \ve hyzmat ediş sferasy degişlidir.

Merkezi Aziyada 160 pagta arassalayjy zawodlar, yag öndüriji kom-binatlar, dokma fabrikleri bardyr. Dine Türkmenistanda 28 pagta arassa-layjy zawod, 4 pagta çigidinden yag öndüryân kârhanalar, 6 nah-yüplik we mata îabrikleri işleyârler. Pagta öndürmekde birinji orunda Özbegi-stan, ikinji orunda Türkmenistan, üçünji orunda Tâjigistan duryandyr. Gyrgyzstan we Gazagystan pagtany az mukdarda öndüryârler. Dâne-un-çörek podkompleksi azyk önümlerin arasynda esasy or-ny eyeleyârler. Çünki Merkezi Aziyanyn halklarynyn iymitlerinin arasyn-da çörek baş roly oynayar. Hut şonun üçin hem dâneçilige uly üns berilyâr. Dâneli ekinlerin hasyllylygy 19 s/ga., emma ony 28—30 s/ga yetirmek mümkinçiligi bar. Eger şol derejâ yetirilse, onda dânanin öndürilişini 1,5 esse artdyryp bolar.

Transport kompleksi. Merkezi Aziyada transportyn dürli görnüşle-ri— demir yol, awtomobil, deniz, derya, howa, turboprowod transportlary özara sazlaşykly hereket edip, bir bütewi transport sistemasyny emele getirýâr. XIX asyryn ahyrynda Türkmenbaşy — Daşkent demir yolunyn guralmagy bu liniyanyn yakasynda âgirt uly ykdysady zonanyň döremegine getirdi. Sonra Daşkent — Orenburg demir yolunyn guralmagy Mer-kezi Aziyany Russiya bilen birikdirdi. 1917 yyldan ozal Kagan-Termes-Duşanbe, Mary—Guşgy, ozalky sowet hâkimiyeti yyllarynda Çärjew— Daşhowuz—Gonrat—Makat, Daşkent—Bişkek, Arys—Almata—Semipalatinsk, yagny Türküstan—Sibir (Turksib), Garaganda—Çu, Guryew—Kandagar—Orsk, Akmolla—Pawlodar—Mointi—Çu, Adyrau— Astrahan demir yollary gurlandyrlar. Hâzir Türkmenistanda demir yolla-ryn birnâçesi gurulyar. Olardan Tejen—Sarahs—Maşat (Eyran) demir yoly halkara âhmiyetleridir.

Daşary yük dolanyşygynda esasy rol demir yol transportyna degişli-dir. Merkezi Aziyada demir yollaryn umumy uzynlygy 21 mün km. bara-bardyr.

Awtomobil transportynyn payyna içerki yük we yolagçy dolanyşygy-nyn 80 prosentden gowragy düşyâr. Halk hojalygynda peydalanylyan gara yollaryn umumy uzynlygy 350 mün km. barabardyr. Merkezi Aziya döwletlerinin ähli ilatly punktlary bilen awtomobil gatnaşygy bardyr.

Kaspi denzi boyunça Merkezi Aziya döwletleri deniz transportyndan pedalarylar. Türkmenbaşy—Baku, Türkmenbaşy—Astrahan demir yol paromy hereket edyâr. Merkezi Aziyada gaz turbalarynyn bir topary bolup, olar bilen beýleki döwletlere tebigy gaz eksport edilyâr. Türkmeni-standa Körpeje—Eýran gazprowody gurulyar, geljekde Türkmenistan—Owganystan—Pâkistan gazprowody guralar.

Merkezi Aziya döwletlerinin hemn}esinde gurluşyk kompleksi döredi-lip, olarda gurluşyk materiallaryny öndürmeklige, gurluşygyn dürli görnüşlerini ösdürmeklige uly üns berilyâr. Sement, şifer, ayna, demirbe-ton önümleri, bişen kerpiç, tebigy daşlar, çagyl öndürmek bu regiondaky gurluşyk materiallaryn esaslarydyr.

Respublikanyň ýolbaşçylary özgertmeleriň rewolýusion usullaryny düýbünden ret edip, özgertmeleriň kem-kemden ilerleme ýolunyň tarapdarlary bolup durýar. Munuň özi taryhy we milli aýratynlyklar hem-de halkymyzyň duýgy-düşünjeleri nazara alnan-da, biziň ýurdumyzyň özboluşly şertlerinde aýratyn-da möhümdir.

Özbegistanyň çig mal çeşmesi bolan ýyllar geçmişde galdy. Indi ýurdumyzda ýokary derejede gaýtadan işlenilen önümler öndürilýâr, daşary ýurtlara awtomobiller, uçarlar, telewizorlar, wideomagnitofonlar, himiki reňkler we laklar, halylar, trikotaž matalar we köp beýleki harytlar iberilýâr.

Respublikada ýurdumyzyň ykdysadyýetine daşary ýurt maýa goýumlarynyň çekilmegine uly ähmiýet berilýâr, şunda

ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklarynda uly maýa goýum taslamalarynyň durmuşa geçirilmegi aýratynda ileri tutulýar. Şu maksat bilen salgytlar babatdaky ýenillikleriň we gümrük höweslendirmeleriniň tutuş bir ulgamy kanuny esasda döredildi. Munuň özi Özbek bazaryny daşary ýurtly maýa goýujylar üçin örän özüne çekiji edýär.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
11. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jı goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
12. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň

dermanlyk ösümlikleri. - Aşgabat. 2009.

15. Ata arzuwyny amala aşyryan agtyk. – Aşgabat. 2009.

16. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.

17. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.

18. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.

19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 15-nji fewraly). – Aşgabat, 2009.

20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpussy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.

21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulular maslahatynda Sözlän sözi (Türkmenabat, 2009-njy ýylyň 6-njy marty). // Türkmenistan. 2009. 9-njy mart.

22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.

23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-

njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.

24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.

25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.

26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

27. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy. Halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. // Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.

29. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.

30. Turkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygyndysy. - Aşgabat, 2005.

31. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.

32. Garaşsyz, Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Harby Doktrinasý. – Aşgabat, 2009.
33. Введение в философию. Учебник для ВУЗов. В 2-х томах. М., 1989.
34. Панарин А.С. Философия политики. М., 1996.
35. История политических и правовых учений. XIX век. М., 1995.
36. История политических и правовых учений. М., 2000.
37. N.Макиавелли. Государь. М., 1997.
38. Дугин А. Основы геополитики. М., 1997.
39. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. М., 1999.
40. Аристотель. Политика. Афинская полития. М., 1997.
41. Мальцев В.А. Основы политологии. М., 1998.
42. Панарин А.С. Философия политики. М., 1997.
43. Халипов В. Введение в науку о власти. М., 1996.
44. Политология. Под ред. Марченко Н.Н. М., 2000.
45. Политология. Под ред. Матузова И.Н., М., 2002.
46. Сорокин П. Человек, общество, цивилизация. М., 1992.
47. Григорьев В.К. Курс лекций по политологии. Алма-Ата, 1997.
48. Чулаков Ю.Г. Политология. С.-Пб., 1997.
49. Алексеева Т.А. Современные политические теории. М., 2001.
50. Пугачев В.Р., Соловьев А.И. Введение в политологию. М. 2002
51. Конституция общенародного государство. Под.ред. М.С.
52. Смиртюкова и К.М. Боголюбова. М. 1978
53. Токвиль А. Демократия в Америке. М. 1992

MAZMUNY

Giriş.....	7
Jemgyýetiň syýasy ulgamy.....	9
Saud Arabystanyň syýasy ulgamy.....	15
ABŞ-nyň syýasy ulgamy.....	20
Germaniýanyň syýasy ulgamy.....	25
Ýaponiýanyň syýasy ulgamy.....	31
Halkara ulgam.....	35
Halkara gatnaşyklary we oňa gatnaşyjylar.....	41
Eýran Yslam Respublikasynyň syýasy ulgamy.....	43
Russiýa federasiýasynyň syýasy ulgamy.....	47
GDA dowletleriniň syýasy ulgamy.....	52
Edebiýat.....	61